

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач випускової кафедри

_____ Ельвіра ЛУЗІК

« ___ » _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)

ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «БАКАЛАВР»

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Практична психологія»

Тема: «Соціально-психологічні чинники агресивної поведінки підлітків під час воєнного стану»

Виконавець: здобувач вищої освіти 426 групи Бурлака Дар'я Русланівна

Керівник: канд.психол.н., доцент Злагодух Вікторія Вікторівна

Нормоконтролер: _____ Тамара МИХЕСЬВА

Київ 2024

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра педагогіки та психології професійної освіти
Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Практична психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри

_____ Ельвіра ЛУЗІК
«_____» _____ 2024 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Бурлаки Дар'ї Русланівни

1. Тема кваліфікаційної роботи «Соціально-психологічні чинники агресивної поведінки підлітків під час воєнного стану» затверджена наказом ректора від «22» березня 2024 р. №422/ст.

2. Термін виконання роботи: з 25.03.2024р. до 19.05.2024 р.

3. Вихідні дані до роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до першого та другого розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків загальним обсягом 68 сторінки, з них обсяг основного тексту 40 сторінки, список використаних джерел нараховує 38 позицій.

4. Зміст пояснювальної записки: Вступ; Розділ 1. Теоретичні підходи до пояснення соціально-психологічних чинників агресивності у підлітків; Висновки до першого розділу; Розділ 2. Організація та методики дослідження соціально-психологічних чинників агресивної поведінки підлітків під час воєнного стану; Висновки до другого розділу; Висновки; Список використаних джерел та літератури; Додатки.

5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного матеріалу): таблиці, рисунки.

6. Календарний план-графік

№ з/п.	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1	Опрацювання та реферування літератури з теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження	22.03.2024	23.03.2024
2	Формулювання мети, завдання досліджень. Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником	30.03.2024	30.03.2024
3	Написання першого розділу. Подання керівникові на перевірку	01.04.2024	01.04.2024
4	Написання другого розділу. Подання керівникові на перевірку	20.04.2024	22.04.2024
5	Оформлення роботи. Подання керівникові на перевірку	01.05.2024	01.05.2024
6	Попередній захист кваліфікаційної роботи	20.05.2024	20.05.2024
7	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	25.05.2024	26.05.2024
8	Подання остаточного варіанта на кафедрі для перевірки на академічну доброчесність	27.05.2024	27.05.2024
9	Подання кваліфікаційної роботи на рецензування	05.06.2024	05.06.2024
10	Захист роботи	10.06.2024	10.06.2024

7. Дата видачі завдання: «22» березня 2024 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ Вікторія ЗЛАГОДУХ

Завдання прийняв до виконання _____ Дар'я БУРЛАКА

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «Соціально-психологічні чинники агресивної поведінки підлітків під час воєнного стану»: 68 сторінки, 38 використаних джерел та літератури, 10 додатки.

Об'єкт дослідження – детермінанти агресивної поведінки у підлітків

Предмет – соціально-психологічні чинники агресивності у підлітковому віці.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні соціально-психологічних чинників агресивної поведінки підлітків під час воєнного стану.

У кваліфікаційній роботі розкрито теоретичний аналіз вивчення соціально-психологічних чинників агресивної поведінки підлітків, зокрема: особливості агресивної поведінки підлітків та особливості психоемоційного стану підлітків під час воєнного стану. Описано експериментальне дослідження специфіки прояву агресивності у підлітків з визначеними особистісними соціально-психологічними характеристиками.

Практичне значення роботи полягає в розкритті психоемоційного стану підлітків під час воєнного стану.

ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, АГРЕСИВНІСТЬ ПІДЛІТКІВ, АГРЕСІЯ, АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА, ФРУСТРАЦІЯ, САМООЦІНКА, ТРИВОЖНІСТЬ

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОЯСНЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКІВ...	8
1.1. Аналіз існуючих теоретико-методологічних підходів до визначення феномену агресивності.....	8
1.2. Соціально-психологічна характеристика підліткового віку.....	12
1.3. Соціально-психологічні чинники агресивності підлітків.....	13
1.4. Особливості психоемоційного стану підлітків під час воєнного стану	19
Висновки до першого розділу.....	20
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКІВ З ВИЗНАЧЕНИМИ ОСОБИСТІСНИМИ ПСИХОЛОГІЧНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ.....	21
2.1. Організація та дослідження соціально-психологічних чинників агресивної поведінки підлітків під час воєнного стану.....	21
2.2. Результати та аналіз експериментального дослідження експресдіагностики....	27 38
2.3. Аналіз кореляційних зв'язків	42
2.4 Практичні рекомендації	43
Висновки до другого розділу	45
ВИСНОВКИ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	46
ДОДАТКИ	50

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасній психології проблема агресії стала однією з найактуальніших тем. Важка соціально-економічна ситуація, військовий стан, різні підходи до сімейного виховання, вплив кіно та відеоіндустрії, постійна пропаганда насильства, інтернет-залежність та інші чинники спричиняють зростання різних відхилень у особистісному розвитку та поведінці молодого покоління. Особливо турбує збільшення підліткової злочинності та кількість підлітків, схильних до агресивної поведінки. Агресивність є об'єктом численних психологічних досліджень як в Україні, так і за її межами. Підлітковий вік є періодом значних змін у всьому організмі, і хоча він відносно короткий, цей період значною мірою впливає на подальше життя людини.

Проблему агресивної поведінки, як серед підлітків, так і дорослих, досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні психологи протягом тривалого часу. Теоретичні концепції вивчаються в межах різних підходів: інстинктивістського (З. Фрейд, К. Лоренц), біологічного (В. Гесс, Р. Джекобс, С. Меднік, Д. Олдс), фрустраційного (Дж. Доллард, Л. Дуб, Н. Міллер), когнітивного (Л. Берковіц, Л. Ерон, Д. Зілманн, Л. Х'юсманн) та соціального (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон та Д. Річардсон, Б. Крейхі). Кожен з цих підходів пропонує власне трактування агресії.

Останнім часом дослідники все більше уваги приділяють вивченню агресивної поведінки у неделінквентних осіб різного віку: молодшого, та. У дослідженнях підліткового віку були отримані дані щодо вікової динаміки, статевих та впливу макросоціальних факторів і сім'ї) на агресивну поведінку.

Проблема агресивної поведінки підлітків привертає особливу увагу багатьох дослідників.

Об'єкт дослідження - детермінанти агресивної поведінки у підлітків.

Предмет дослідження - соціально-психологічні чинники агресивності у підлітковому віці.

Мета роботи - теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити соціально-психологічні чинники агресивності підлітків під час воєнного стану.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз та охарактеризувати підходи до визначення поняття агресивність.
2. Визначити показники та чинники агресивності підлітків.
3. Встановити зв'язок між агресивністю та чинниками агресивності.
4. Розробити практичні рекомендації щодо зниження агресивності, тривожності та фрустрації.

Для реалізації поставлених завдань було застосовано наступні **методи дослідження:**

а) теоретичні – аналіз, систематизація, порівняння та узагальнення даних теоретичних й експериментальних досліджень;

б) психодіагностичні методи: анкетування, тестування

На різних етапах дослідження було використано такі діагностичні методики:

а) Методика діагностики форм агресивної поведінки в повсякденному спілкуванні А. Баса і Дарки; б) Тест Спілбергера-Ханіна; в) Методика для підлітків з визначення самооцінки; г) Тест Бойко на визначення рівня соціальної та особистісної фрустрації (авт. Л.І.Вассерман, модиф. В.В.Бойком).

Інформаційна база дослідження: наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, матеріали наукових конференцій і досліджень.

Практичне значення роботи полягає у розробці та перевірці комплексу методик для діагностики агресії та соціально-психологічних факторів, що впливають на агресивність підлітків під час воєнного стану.

Структура й обсяг кваліфікаційної роботи: робота складається з 68 загальних сторінок, що включають в себе: вступ, два розділи, вісім підрозділів, два висновки розділів та загальний висновок, список використаних джерел з 38 найменування та 10 додатків. Робота містить 6 таблиць та 3 рисунка в основну тексті, 7 таблиць в додатках.

Кількість основного викладу матеріалу складає 40 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОЯСНЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКІВ

1.1. Аналіз існуючих теоретико-методологічних підходів до визначення феномену агресивності

Видатний науковець з агресивності Л.Берковіц відзначив, що існує розмаїття визначень агресії, і вчені не мають однозначної думки з цього питання, що призводить до плутанини у термінології [1, 23]. За його словами, важливо чітко визначати поняття агресивності, агресії та агресивної поведінки.

Агресивність у психології (від лат. *agressio* – напад). Велика українська енциклопедія розглядає агресивність у двох аспектах. По-перше, це ситуативний стан, що характеризується вибухами гніву та імпульсивною поведінкою, спрямованою на об'єкт фрустрації, який спричинив конфлікт. По-друге, це риса особистості, що визначає відносно стабільну схильність до агресії. Агресивність як риса особистості може бути наслідком негативного соціального досвіду, вроджених властивостей, психопатології та іншого. Більшість наукових досліджень розглядає агресивність як постійну готовність до агресивної поведінки, а також як властивість особистості. [17,32]

Г. Коджапірова визначає агресивність як деструктивну поведінку з цілеспрямованими діями, яка порушує норми та правила суспільного існування і може призводити до фізичної шкоди або викликати негативні емоції. Ця поведінка викликає напруженість, страх та пригніченість [19].

Однак дослідник В. Клайн розглядає агресивність як маючу "певні здорові риси", які можуть бути корисними для суспільного життя [21]. Ці риси включають завзятість, наполегливість та ініціативність. Таким чином, більшість науковців розглядають агресивність як стійку рису особистості, готовність до агресії, іноді розглядають агресивність як ситуативну рису. Агресивність може приймати різні форми та

проявлятися у різних видах, включаючи агресію та агресивну поведінку. Термін "агресія" використовується для опису тимчасового психічного стану особистості та її емоційної сфери. Хоча багато вчених досліджують проблему агресивності, проблема її сутності залишається відкритою.

Психологічні механізми агресивності були першими вивчені психоаналітиком Зигмундом Фрейдом. Він виділив такі фундаментальні інстинкти, як життя і смерть, які є вродженими інстинктами людської природи, тому агресивність є невід'ємною властивістю людини.

Біологічна (етологічна) теорія агресивності, представлена К. Лоренцем, розглядає агресію як вроджений інстинкт, спрямований на збереження виду. Лоренц порівнює поведінку тварин і людей, встановлюючи схожість у їхньому способі діяти, і вважає, що агресія є необхідною для виживання у боротьбі за існування. Цей підхід пояснює агресію як засіб захисту та збереження життя через перемогу над суперником або його знищення.

Етологи розглядають агресивну поведінку як спонтанну реакцію на ворожість, яка має біологічне коріння. Лоренц вважає, що агресія є первинним інстинктом, спрямованим на збереження виду, і наголошує на її потенційній небезпеці для людства. Він визнає, що хоча агресивність інстинктивна, виховання та моральна відповідальність можуть регулювати її прояви. Однак існують етологи, які вважають, що людство може не в змозі контролювати свою агресію і завжди буде схильним до конфліктів, вбивств та війн, що може загрожувати його власному існуванню.

Агресія розглядається як інстинкт згідно з уявленнями таких вчених, як Т. Гоббс, З. Фрейд та К. Лоренц. Однак теорія, що агресія є інстинктом, не може пояснити різноманітні форми агресивності, які спостерігаються серед різних людей і в різних культурах.

Пізніше теорія агресивності стала відомою як фрустраційна (мотиваційна) теорія "фрустрація-агресія". Згідно з нею, будь-яка фрустрація викликає внутрішній мотив і завжди призводить до агресії у будь-якій формі; агресія завжди є наслідком фрустрації. Д. Доллард, автор цієї теорії [20], розглядає агресивну поведінку як ситуативний, а не

еволюційний процес. В основі схеми "агресія-фрустрація" лежать чотири основні поняття: агресія, фрустрація, гальмування і заміщення. Дослідник розглядає агресію як бажання завдати шкоди іншій людині своїми діями, як акт цілеспрямованої реакції, що наносить шкоду організму.

Емоційний стан людини, що з'являється при виникненні перешкоди на шляху досягнення бажаної мети або неможливості задовільнити власні потреби, відомий як фрустрація. Цей стан може наростати, збільшуючи рівень агресії. Розмір фрустрації залежить від сили мотивації до досягнення цілі, кількості перешкод на шляху досягнення мети, а також від кількості необхідних дій для досягнення цілі. Гальмування відображає обмеження або припинення дій через очікування негативних наслідків. Сила очікуваного нападу залежить від ступеня гальмування будь-якого акту агресії. Заміщення виникає, коли людина направляє свою агресію на будь-кого, окрім істинного джерела фрустрації.

Погляди Д. Долларда і Н. Міллера були піддані критиці з боку інших дослідників, особливо щодо характеру реакції на фрустрацію. Антропологи зауважили, що у деяких культурах агресія не є типовою реакцією на фрустрацію. Представники групової динаміки, такі як З. Дембо, К. Левін та інші, експериментально підтвердили, що реакції на фрустрацію можуть бути різноманітними, а не обмежуватися лише агресією.

Науковці, такі як А. Бандура, А. Маслоу, С. Розенцвейг та інші, вказують на те, що фрустрація не єдиний фактор, що призводить до агресії; ймовірніше, що агресію викликають погрози або образи. Практичні дослідження показали, що теорія фрустрації зазнала змін з часом. Хоча агресію спочатку розглядали як природний наслідок фрустрації, вчені встановили, що в результаті навчання можуть виникати і неагресивні реакції на фрустрацію, якщо агресивні поведінки каралися або не винагороджувалися. Цей підхід має свої недоліки, перш за все, недостатню ясність у розумінні фрустрації.

У своїй теорії фрустрації агресії Л. Берковіц вніс три суттєві корективи: фрустрація не обов'язково призводить до агресивних дій, але стимулює готовність до них; навіть при наявності готовності, агресія не виникає без відповідних умов;

вирішення фруструючої ситуації через агресивні дії формує у людини звичку до подібних актів. [26]

Фрустраційна теорія пройшла значні перетворення під час наукового обґрунтування і розділилася на дві самостійні напрямки. Дослідники одного з цих напрямків продовжують досліджувати умови, за яких фрустрація викликає агресію, і залишаються прихильниками гіпотези про фрустраційно-агресивну реакцію.[27] Інша група науковців розробила власну концепцію фрустрації, в якій зосереджено увагу на аналізі ситуацій фрустрації, їх класифікації та типології реакцій на них. С. Розенцвейг відзначає, що причинами фрустрації можуть бути позбавлення, втрати та конфлікти.

За Т. Шібутанім узгоджується концепція Л. Берковіца, згідно з якою агресивна реакція є лише однією з виявів фрустрації. Другою типовою реакцією на фрустрацію є відступ. Цей відступ може бути фізичним або психологічним. За Б. Крейхі важливо розрізняти "адекватну" чи "адаптивну" агресію від "неадекватної" чи "неадаптивної". Адаптивна агресія - це прояв внутрішніх механізмів (біологічних, психологічних, когнітивних, емоційних), які відповідають природній функції. Вона не має серйозних негативних наслідків і допомагає задовольнити власні потреби в конкурентній боротьбі

А. Басс, відомий дослідник поведінкового підходу до агресії, описує фрустрацію як зупинку процесу інструментальної поведінки та введення поняття атаки. Атака - це дія, яка надає організму ворожі стимули. Сильну агресивну реакцію викликає атака, тоді як слабку - фрустрація. [6]

А. Басс визначив фактори, які впливають на інтенсивність агресивних звичок. По-перше, це частота і інтенсивність ситуацій, коли особа відчуває роздратування, буває атакована або фрустрована. Якщо індивід отримує багато подразливих стимулів, ймовірніше, що він реагуватиме більш агресивно, ніж ті, хто стикається з меншою кількістю таких ситуацій. По-друге, якщо індивід часто досягає успіху через агресивну поведінку, це сприяє формуванню сильних агресивних звичок.

Варто відзначити, що агресія може виникати без відчуття гніву, і гнів не завжди призводить до агресії.

А. Басс ідентифікує три типи агресії: фізичну агресію, яка включає в себе примусове використання фізичної сили, наприклад, у бійці; подразнення, що проявляється у готовності висловлювати негативні емоції при найменшому порушенні, такому як грубе ставлення; і вербальну агресію, яка виявляється через негативні висловлення як у формі (крик, образи), так і в змісті словесних реакцій (лайка, загрози). [6]

Існує концепція відчуження, що полягає в утворенні основ агресивної поведінки ще в ранньому дитинстві. Коли діти не отримують від батьків необхідної уваги та не відчують необхідної любові, вони можуть почувати себе відстороненими та винними. Це може вплинути на їхні емоційний стан, призвести до формування низької самооцінки та почуття провини. На такому психологічному ґрунті може виникати стійке прагнення до агресивної поведінки, як спроба здобути хоч якусь увагу.

Однак жодна теорія сама по собі не може повністю пояснити агресивну поведінку людини. Крім того, існують інші теорії, які також використовуються для пояснення агресивної поведінки.

1.2. Соціально-психологічна характеристика підліткового віку

Вивчення соціально-психологічних властивостей особистості ґрунтується, у своєму роді, на вивченні властивостей, особливостей та якостей особистості, які є соціально-психологічними, тобто суспільними, тоді як загальнопсихологічні властивості особистості вивчаються в контексті свідомості особистості, що є індивідуальним. В.А. Лабунська зазначає, що соціально-психологічні властивості особистості формуються в ході взаємовідносин між людьми, впливають на становлення нових взаємовідносин та конкретних видів взаємодії.

Соціально-психологічні особливості підлітків такі, що дуже залежить від думки оточуючих і схильні до самокритиці. Діти турбуються про те, що про них скажуть чи подумають. Вони критично ставляться до своєї зовнішності, прагнуть наслідувати моду, що часом закінчується помилками.

Критика підлітка, його друзів чи сім'ї сприймається їм дуже болісно і призводить до серйозних конфліктів. Якщо ролі кривдника опиняються батьки, негативна реакція підлітка може прийняти різні форми. Він йтиме з дому, вживатиме алкоголь чи інші заборонені речовини, курить, знайде компанію серед неблагополучних людей. Підліток стає замкнутим чи, навпаки, надмірно агресивним.

Найбільше в цьому віці дитина боїться, що її вважають маленькою. Щоб уникнути «ганьби», довести свою самостійність, підлітки можуть чинити неправильно, без урахування наслідків. Вони дуже залежні від думки ровесників, а ті здатні негативно впливати на особистість, що дорослішає, і спонукати її до дій, що завдають шкоди собі або іншим.

Підлітки відчувають труднощі щодо оцінки оточуючих. Найчастіше їхня думка ґрунтується на зовнішності, випадковій фразі чи єдиному вчинку людини. У цьому спостерігається категоричність суджень стосовно соціуму. Водночас свої дії іноді оцінюються недостатньо адекватно, власні недоліки не помічаються

1.3. Соціально-психологічні чинники агресивності підлітків

Дослідження соціально-психологічних факторів, що впливають на особистість, особливо в контексті агресивної поведінки, набуває значення у сучасному періоді трансформації соціально-економічної системи та зміни ціннісних орієнтацій українського суспільства. Ці соціально-психологічні фактори, хоча й взаємообумовлені з іншими елементами суспільства, мають свої власні закономірності функціонування та розвитку. Згідно з існуючими концепціями етіології агресії, декілька чинників впливають на агресивну поведінку підлітків, включаючи особливості виховання в сім'ї та системі освіти, вплив групи однолітків та підліткової субкультури в цілому, а також вплив засобів масової інформації та сучасних комп'ютерних технологій.

Дослідження, які проводилися А. Бандурою та іншими науковцями, такими як Ю. Б. Гіпенрейтер, Т. М. Трапезнікова, А. О. Реан та інші, показали, що у сім'ях агресивних дітей та підлітків часто спостерігається негативний психологічний клімат, неуважне

ставлення батьків до дітей і конфлікти між батьками, що можуть залучати інших членів родини. Особливе значення при цьому має наявність позитивного емоційного зв'язку між дитиною та одним із батьків, оскільки це активізує механізм наслідування. Цей вид навчання агресивній поведінці вважається важливим як у дитячому, так і в підлітковому віці. У таких випадках дитина ідентифікує себе з агресором, який для неї стає моральним ідеалом та орієнтиром розвитку, намагаючись уподібнитись йому, щоб уникнути покарання. Моделлю для наслідування можуть бути не лише дії, а й погляди та система цінностей батьків. Таким чином, поєднання різноманітних способів моделювання агресивної поведінки, як самої агресивної поведінки батьків, так і схвалення ними агресивної поведінки інших, може мати ще більший ефект, ніж лише агресивна поведінка дітей в умовах відсутності агресивності з боку батьків.

Після сім'ї, іншими важливими інститутами соціалізації є заклади системи освіти, такі як дитячі садки і школа. У кінці 80-х - на початку 90-х років ХХ століття вперше були опубліковані матеріали, які вказували на потенційне насильство, що приховане в системі освіти. Соціологічні дослідження, проведені на початку 1990-х років серед підлітків, показали, що більшість опитаних відчувають жорстокість від вчителів.[13] Формування агресивності у вчителів середніх шкіл та вихователів дитячих садків є проявом професійної деформації. Існують дані, що педагогічна агресія більш притаманна педагогам-жінкам. Насильство над дітьми не лише підвищує агресивність їхньої поведінки, а й сприяє розвитку схильності до насильства у подальшому віці, перетворюючи агресію на життєвий стиль особистості.

Дослідження підліткової агресії не можливе без аналізу явища угруповань неповнолітніх. Особливе значення при цьому має специфіка підліткової та юнацької субкультури, яку визначають як культуру молодого покоління, що включає в себе загальний стиль життя, поведінку, групові норми, цінності та стереотипи. Під час аналізу продуктів сучасної підліткової субкультури можна виділити досить чіткі прояви агресії, які, зокрема, виявляються у "садистських віршах", музиці рок жанру тощо.

У процесі соціального вивчення агресії значну роль відіграють засоби масової інформації. Дослідження, проведені в США протягом багатьох років, підтверджують наявність наступного явища: якщо у ЗМІ поширюються повідомлення про випадки вбивств і зґвалтувань, то в найближчий час можна очікувати збільшення подібних випадків насильства у цьому регіоні. Це явище називають "соціальним зараженням".

Особливо важливим є аналіз сучасного ринку комп'ютерної продукції, який насичений програмами, що можуть спонукати користувачів до агресивної поведінки. Згідно з даними, приблизно 85% комп'ютерних ігор мають жорстокий характер, а агресія часто є головною темою віртуального світу, причому автори ігор нерідко рекомендують використовувати тактику "вигорілої землі". Проблема зростання агресивного забарвлення комп'ютерних ігор була визнана однією з ключових на VII Європейському Конгресі з психології ще у 2001 році.[7]

Одним із чинників агресії є соціальні фрустратори, які обумовлені конкретною соціально-економічною ситуацією в суспільстві. Згідно з Е. Аронсоном, агресія може виникати внаслідок відчуття не повної, а відносної депривації, коли людина спостерігає, що інші живуть краще, мають більше матеріальних благ і т. д. Цікаво, що за одним із соціологічних визначень, агресія може розглядатися як спосіб подолання фрустрації через неадекватний перерозподіл соціальних благ, досягнення мети без урахування інших, несправедливе вирішення проблем на користь однієї сторони за рахунок погіршення умов для інших. Українське суспільство, включаючи молодіжне середовище, має значний потенціал агресії через соціальне розшарування. Наприклад, конфлікти між групами "забезпечених" та "незабезпечених" можуть бути яскравим виявом цього.[26]

Важливо зазначити, що серед усіх проблем людської агресії особливе значення має проблема агресії серед неповнолітніх. Ця соціально-вікова група є не лише найбільш активною та динамічною частиною соціальної структури суспільства, але також втілює його майбутнє. Тому дуже важливо глибоко вивчати проблему агресії серед неповнолітніх, оскільки в психологічній науці ще не вирішено повністю питання про

фактори, які впливають на формування агресивної поведінки, їх роль та ступінь впливу на цей феномен.

Розглянемо детальніше ті чинники, які проаналізуємо у контексті досліджуваної групи підлітків.

Тривожність є емоційним станом середньої тривалості, що відображає суб'єктивний та оціночний аналіз ситуації та проявляється у відчутті невизначеності перед майбутніми несприятливими подіями. Г. Сельє вказує на корисність цього стану як першого етапу адаптації, який захищає організм від короткочасних свержінтенсивних впливів на психіку. Тривожність може бути як рисою особистості, так і складовою різних психічних, соматичних та неврологічних розладів.

Соціальні взаємодії з ровесниками можуть викликати тривожність у підлітків, особливо якщо вони почуваються відстороненими або відхилені. Вони можуть відчувати страх відмови, неуспіху у взаємодії з іншими та соціальної неприйнятності, що може сприяти агресивній поведінці. Соціальні медіа можуть підсилити відчуття тривожності серед підлітків через постійний порівняльний аналіз з іншими та створення нереалістичних стандартів. Це може призводити до розвитку комплексів неповноцінності та агресивних реакцій на віртуальних платформах. Конфлікти та напруження в сімейному середовищі можуть стимулювати тривожність у підлітків, що в свою чергу може призвести до агресивних реакцій. Наприклад, конфлікти між батьками чи відчуття невпевненості у власній родині можуть сприяти реакціям агресії. Окремі екологічні фактори, такі як небезпечне оточення або недоступність зелених зон та місць для відпочинку, також можуть впливати на рівень тривожності у підлітків. Наприклад, небезпечні райони або відсутність безпечних просторів для відпочинку можуть збільшувати рівень тривожності, що в свою чергу може викликати агресивну поведінку як захистний механізм. Тривожність може створювати внутрішню напруженість у підлітків, яка виявляється у формі нервозності, подратування та неспокою. Це може призводити до погіршення самопочуття і зростання агресивних

реакцій на зовнішні подразники. Також підлітки, як і дорослі, можуть переживати стресові ситуації, такі як конфлікти вдома, у школі або з ровесниками.

Сьогодні виділяють два типи тривожності: ситуативну та особистісну. Ситуативна тривожність виникає у зв'язку з неприємною подією, наприклад, іспитом, і зникає після її завершення. Особистісна тривожність стає стійким явищем із формуванням психологічного досвіду.

Самооцінка грає важливу роль у формуванні особистості кожної людини. Це спосіб, яким ми оцінюємо себе, наше місце у суспільстві, зовнішність, здоров'я та інтелект. У людей з невротами, самооцінка може бути завищеною або заниженою. Завищена самооцінка може призвести до труднощів у спілкуванні та породити негативізм у інших, тоді як занижена самооцінка може викликати залежність від інших та комплекси неповноцінності.

Підлітки з низькою самооцінкою часто відчуються невпевненими і неприйнятими. Це може сприяти розвитку агресивної поведінки як спроби компенсувати свої внутрішні переживання і підвищити своє соціальне статусу. Можуть бути під впливом неадекватних стандартів самооцінки, які нав'язуються соціальними медіа або навколишнім середовищем. Наприклад, надмірний фокус на зовнішності або матеріальному успіху може призвести до почуття неповноцінності та агресивних реакцій на тих, хто відповідає цим стандартам краще. Підлітки переживають інтенсивний період пошуку власної ідентичності. Конфлікти між тим, як вони бачать себе, і тим, як їх бачать інші, також можуть призвести до напруження та агресивних реакцій. Коли підлітки взаємодіють в рівній групі, конкуренція та бажання виборолити своє місце можуть сприяти агресивній поведінці. Стиль батьківства може значно впливати на самооцінку підлітка. Недостатня підтримка, надмірна критика або відсутність почуття безпеки в сім'ї можуть призвести до негативної самооцінки та агресивних проявів. Також взаємодія з вчителями та однолітками у школі наприклад, негативні відгуки з боку вчителів або відчуття невпевненості у власних здібностях можуть погіршувати самооцінку та сприяти агресивності.

Завищена самооцінка може породжувати образа, що негативно впливає на формування особистості та призводить до конфліктів. З іншого боку, занижена самооцінка може призвести до почуття несамостійності та залежності від думок інших.

Фрустрація є особливим емоційним станом, що виникає, коли людина зіткнулася з непереборними перешкодами на шляху до досягнення своєї мети. Цей стан може виявлятися як агресивність або озлобленість, спрямовані або на інших (агресивна фрустрація), або на самого себе, коли людина винуваць себе (регресивна фрустрація). Постійні стани фрустрації можуть закріпити певні риси особистості, такі як агресивність, задрість, озлобленість або безініціативність, млявість, комплекс неповноцінності та байдужість.

Підлітки можуть відчувати фрустрацію, порівнюючи себе з іншими, особливо з ровесниками. Якщо вони відчують, що інші досягають більшого успіху або отримують більше уваги, це може збільшити їхню невдоволеність і сприяти агресивності. Наприклад неспроможність досягнення цілей, коли підлітки не можуть досягти своїх цілей через перешкоди, такі як недоліки в системі освіти, конфлікти в сім'ї або соціальні обмеження, вони можуть відчувати роздратування та невдоволеність. Фрустрація може виникнути через сприйняття соціальних нерівностей і несправедливості. Якщо підлітки відчують, що їм не надається однакових можливостей або їхні права порушуються, вони можуть відчувати гнів і реагувати агресивно. Стресові ситуації, такі як конфлікти вдома або у школі, можуть призводити до фрустрації у підлітків. Якщо вони не знаходять ефективних способів впоратися зі стресом, вони можуть вибирати агресивні методи виразу своїх емоцій. Недостатня здатність співчувати іншим або розуміти їхні почуття також може збільшити рівень фрустрації серед підлітків. Вони можуть відчувати себе непорозумілими або неправильно сприйнятими, що сприяє агресивному поведінці в реакції на цю невідповідність.

Стан задоволеності або незадоволеності соціальними ситуаціями, які оточують підлітка, має значний вплив на його рівень агресивності. Якщо підліток відчуває задоволеність у взаємині зі своєю оточуючою соціальною сферою, ймовірність

виявлення агресивної поведінки значно зменшується. Навпаки, коли соціальні умови викликають у підлітка незадоволеність, зростає ймовірність виявлення агресивних реакцій. Ця взаємозалежність підкреслює важливість створення сприятливого соціального середовища для підлітків, щоб зменшити ризик виникнення агресивної поведінки та сприяти їхньому позитивному розвитку.

1.4. Особливості психоемоційного стану підлітків під час воєнного стану

Підлітки, які знаходяться в умовах війни, опиняються у складній ситуації, яка ставить їх у ролі найбільш незахищених членів суспільства. Вони реагують найгостріше на процеси адаптації, адаптуючись до умов широкомасштабного конфлікту. Ця ситуація вимагає від підлітків адаптації до небезпеки, що може призвести до порушень у розвитку їхньої психоемоційної сфери. Постійні негативні емоції, такі як страх, сум, гнів, можуть призводити до погіршення психоемоційного стану підлітків. Проте важливо зауважити, що не лише сама екстремальна ситуація впливає на психічне здоров'я дитини, але й її індивідуальні психологічні особливості можуть підсилювати емоційні реакції та загострювати загальний стан. Психічна травма, яка стає особистісною подією, порушує нормальне життя дитини, що виявляється складною травматичною подією для неї. [30]

Навіть при великому потенціалі адаптації підлітки все ж можуть відчувати негативний вплив війни на себе. Навпаки, вони є найбільш вразливою групою в таких умовах. Їхні емоційні реакції можуть бути дуже гострими, включаючи страх, тривожність, істерику, перепади настрою, стан ступору, надмірне збудження, агресію, схильність до насильства. Вони можуть втратити здатність співпереживати, проявляти асоціальну поведінку, страждати від посттравматичних стресових розладів, втрачати бажання мріяти і воліти до чогось, ставати замкнутими і соціально неадаптованими. Їм може не хотітися ділитися своїми особистими проблемами з родичами і навіть уникати розмов на нейтральні теми. [28]

На сьогоднішній день досліджено, що внаслідок війни в Україні приблизно 75% дітей пережили психологічну травму. Це свідчить про те, що більшість дітей в Україні

були під впливом воєнних подій. Це може виявлятися у їх замкнутості, зменшенні бажання спілкуватися і контактувати з іншими, проблемах з пам'яттю, порушеннях сну та появі нічних кошмарів. В результаті цього може виникати соціально-психологічна дезадаптація та серйозні психічні розлади. [28]

Висновки до першого розділу

Перший розділ кваліфікаційної роботи спрямований на огляд теоретичних підходів до агресивності, вивчення особливостей підліткового віку та аналіз психологічних чинників, які впливають на агресивну поведінку підлітків. Ми дослідили наукову літературу і виявили різноманітність теорій агресивності, зокрема етологічну, фрустраційну, теорію переносу збудження, соціального навчання, агресивної поведінки та поведінкового підходу.

Наш аналіз показав, що агресивність є актуальною проблемою, і її формування залежить від генетичних, еволюційних, соціальних та політичних факторів. Ми детально розглянули прояви та проблеми підліткового віку, провели аналіз психологічних чинників, таких як тривожність, самооцінка, фрустрація та темперамент, які впливають на агресивну поведінку підлітків.

Вивчення специфіки підліткового віку та проблем агресивної поведінки надало можливість отримати власне розуміння психологічних механізмів, що лежать в основі агресивної поведінки підлітків. А війна в Україні вплинула на підлітків найбільш негативним чином, роблячи їх найбільш вразливою групою в суспільстві.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКІВ З ВИЗНАЧЕНИМИ ОСОБИСТІСНИМИ ПСИХОЛОГІЧНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ

2.1. Організація та методики дослідження соціально-психологічних чинників агресивної поведінки підлітків під час воєнного стану

Мета нашого емпіричного дослідження полягала у виявленні соціально-психологічних чинників агресивності у підлітковому віці.

Відповідно до мети в ході емпіричного дослідження вирішувалися наступні завдання:

1. Проаналізувати соціально-психологічні чинники агресивності підлітків.
2. Вивчити самооцінку, тривожність та рівень фрустрації підлітків.
3. Проаналізувати взаємозв'язок соціально-психологічних чинників, а саме: тривожності, самооцінки підлітків та рівня агресивності.

База дослідження: Школа I-III ступенів №231 Оболонського району м. Києва.

Вибірка: в дослідженні приймали участь учні 7 та 9 класів школи I-III ступенів №231 Оболонського району міста Києва в кількості 42 учні. Вік досліджуваних 13-16 років, серед них 20 дівчат та 20 хлопців. Дослідження було проведено офлайн.

Для досягнення поставлених цілей було обрано набір методик, які дозволяють провести емпіричне дослідження соціально- психологічних чинників, що впливають на розвиток агресивності у підлітків.

1. Методика А.Басса і А.Дарки для визначення рівня агресивності та рівня ворожості (Додаток А)

Опитувальник Басса-Даркі – це широко використовувана методика, що допомагає психологам вивчати рівень агресії та ворожості у підлітків. Цей інструмент містить 75 тверджень, на кожне з яких респонденти відповідають "так" або "ні". Методика

складається з 8 субшкал, які дозволяють виявити різні форми агресивних та ворожих реакцій.

- Фізична агресія: прямий напад, який виявляється через застосування фізичної сили проти іншої особи.
- Непряма агресія: включає опосередковані спроби вплинути на іншу особу, такі як осуди, вигадки, образливі жарти. Сюди також належить агресія без конкретної мети, наприклад, крик або удари по столу.
- Схильність до роздратування: проявляється у готовності до імпульсивної та грубої поведінки щодо оточуючих, різкості у взаємодії.
- Негативізм: поведінка, спрямована проти авторитетів та ustalених норм, від пасивного опору до активної боротьби.
- Образа: характеризується негативним ставленням до оточуючих, зумовленим гнівом через реальні або уявні страждання.
- Підозрілість: виявляється у недовірі до інших людей, обережності у спілкуванні через переконання у їхніх намірах завдати шкоди.
- Вербальна агресія: вираження негативних емоцій через крик, сварки, погрози, лайки та образи.
- Почуття провини: відчуття власної поганості та винуватості у своїх діях, що спричиняє внутрішню розгубленість та сумніви.

Відповіді респондентів порівнюються з ключем, що дозволяє обчислити індекси різних виявів агресивності та ворожих реакцій. Сума індексів фізичної агресії, непрямой агресії та вербальної агресії формує загальний індекс агресивності (ІА). Індекси фізичної агресії, схильності до роздратування та вербальної агресії показують рівень агресивної мотивації. Сума індексів підозрілості та образи складає індекс ворожості (ВЕРБ). Комбінуючи "ІА" та "ВЕРБ", можна оцінити, наскільки агресивність спрямована на конструктивні чи деструктивні цілі.

Фізична агресія, непрямая агресія, схильність до роздратування і вербальна агресія складають загальний індекс агресивних реакцій. Образа і підозрлість формують індекс ворожості. Опитувальник Басса-Даркі є одним із найпопулярніших методів дослідження агресивності серед підлітків, оскільки він дозволяє всебічно оцінити різні аспекти агресивної поведінки.

Під час аналізу результатів важливо встановити, чи відповідає рівень агресивності та ворожості підлітків нормі. Якщо рівень агресії виявляється високим, необхідно визначити конкретні прояви агресивної поведінки та ворожості, характерні для досліджуваної групи підлітків. Це допоможе розробити ефективні стратегії втручання та підтримки, спрямовані на зниження агресивних проявів та покращення психоемоційного стану підлітків.

2. Тест Спілбергера-Ханіна (Додаток Б)

Цей тест використовується для вивчення психологічного явища тривожності і складається з двох частин, по 20 висловлювань у кожній. Перша частина описує тривожність як стан (перехідний стан тривожності, реактивна або ситуативна тривожність), тоді як друга частина характеризує тривожність як особистісну рису (тривожність як диспозиція, особливість особистості).

Тривожність як особистісна риса вказує на те, що людина має мотив або складається з таких поведінкових тенденцій, які змушують її реагувати на широкий спектр ситуацій із переживанням тривоги. Це відбувається навіть у ситуаціях, де небезпека об'єктивно відсутня або мінімальна, а інтенсивність переживання тривоги перевищує ступінь реальної загрози. Тривожність як диспозиція є стійкою характеристикою особистості і визначає її схильність до постійного відчуття тривоги в різних життєвих ситуаціях.

Реактивна (ситуативна) тривожність описує стан особи в певний момент часу і характеризується суб'єктивним переживанням емоцій, таких як напруга, занепокоєння, тривога та нервозність у конкретній ситуації. Ця реакція виникає як відповідь на

екстремальні або стресові обставини і може відрізнятися за інтенсивністю та змінюватися з часом.

Шкала тривожності, розроблена Спілбергером, є унікальною методикою, яка дозволяє вимірювати тривожність як властивість особистості, так і як тимчасовий стан. В Україні широко використовується тест, модифікований за методикою Ю. Л. Ханіна (1976), який адаптований до українських умов і культурних особливостей.

Результати тесту Спілбергера-Ханіна дозволяють психологам глибше зрозуміти рівень тривожності у підлітків, розділяючи її на постійну (особистісну) та тимчасову (ситуативну). Це сприяє більш точному діагностуванню та наданню відповідної психологічної допомоги. Наприклад, високий рівень ситуативної тривожності може свідчити про необхідність роботи зі стресовими ситуаціями, тоді як високий рівень особистісної тривожності може вказувати на потребу в довготривалій терапії, спрямованій на зміну глибоких психологічних установок.

Тест Спілбергера-Ханіна є цінним інструментом для психологів і допомагає у формуванні індивідуальних планів психологічної підтримки та корекції для підлітків, які страждають від підвищеної тривожності.

3.Методика для підлітків з визначення самооцінки [8] (Додаток В)

Методика призначена для діагностики рівня самооцінки особистості підлітків. Вона побудована у формі традиційного опитування, що дозволяє оцінити суб'єктивне сприйняття власних якостей та здібностей. Тест включає 32 судження, на які респонденти мають дати відповіді, вибираючи один із п'яти варіантів: "дуже часто", "часто", "інколи", "рідко", "ніколи". Кожен варіант відповіді кодується балами за такою схемою:

- Дуже часто - 4 бали
- Часто - 3 бали
- Інколи - 2 бали
- Рідко - 1 бал

- Ніколи - 0 балів

Після завершення тесту, кількість балів підраховується для кожного підлітка, що дозволяє визначити його рівень самооцінки. Самооцінка може бути високою, середньою або низькою, залежно від набраної кількості балів.

Висока самооцінка свідчить про те, що підліток має позитивне ставлення до себе, впевнено оцінює свої можливості та досягнення. Такий рівень самооцінки зазвичай асоціюється з високим рівнем мотивації та здатністю досягати поставлених цілей.

Середня самооцінка вказує на збалансоване сприйняття своїх сильних і слабких сторін. Підліток з таким рівнем самооцінки зазвичай адекватно оцінює свої можливості, але може мати деякі сумніви або невпевненість у певних ситуаціях.

Низька самооцінка сигналізує про недостатню впевненість у своїх силах та можливостях. Підліток з низькою самооцінкою може часто сумніватися у своїх здібностях, переживати через невдачі і мати негативне ставлення до себе.

Результати цього тесту дозволяють психологам і педагогам краще зрозуміти внутрішній світ підлітків, їхні переживання та самооцінку. Це, у свою чергу, допомагає у розробці індивідуальних планів підтримки та розвитку, спрямованих на підвищення рівня самооцінки, формування позитивного ставлення до себе та покращення психоемоційного стану підлітків.

Загалом, методика для визначення самооцінки є важливим інструментом у психологічній роботі з підлітками, оскільки вона допомагає виявити рівень самооцінки на ранньому етапі, що є критично важливим для успішної адаптації та особистісного розвитку в майбутньому.

4.Тест Бойко на визначення рівня соціальної та особистісної фрустрації (авт. Л.І.Вассерман, модиф. В.В.Бойком) (Додаток Д)

Мета даної методики полягає в оцінці задоволеності особистості своїми досягненнями у різних сферах життя, включаючи соціальні та ділові взаємодії, доступ до матеріальних благ, визначення прав та обов'язків, умови праці та відпочинку, а також загальну ситуацію в країні. Методика дозволяє встановити різні рівні соціальної

фрустрації серед підлітків: дуже низький, знижений, невизначений, помірний, підвищений та дуже високий. У деяких випадках можлива відсутність фрустрації (майже повна відсутність). Також визначаються рівні особистісної фрустрації: високий, стійка тенденція до фрустрації та відсутній.

Для підвищення релевантності та точності оцінок у підлітковому віці, текст методики було адаптовано, замінивши сферу професійної діяльності навчальною. Внесено відповідні зміни і уточнення у формулювання найменувань окремих сфер суспільного життя. Також були надані більш розгорнуті пояснення, щоб підлітки могли належним чином зрозуміти предмет оцінки та дати відповідні відповіді.

Рівні соціальної фрустрації:

- Дуже низький рівень: підлітки з дуже низьким рівнем соціальної фрустрації задоволені своїми досягненнями і умовами соціальних взаємодій, що свідчить про позитивне ставлення до навколишнього середовища та відсутність значного психоемоційного напруження.
- Знижений рівень: підлітки зі зниженим рівнем фрустрації можуть відчувати певний дискомфорт у соціальних взаємодіях або навчанні, але цей дискомфорт не є критичним і не впливає суттєво на їхній загальний психоемоційний стан.
- Невизначений рівень: невизначений рівень характеризується нестабільними емоційними реакціями на соціальні ситуації. Підлітки з цим рівнем фрустрації можуть коливатися у своєму ставленні до оточуючих і власних досягнень.
- Помірний рівень: підлітки з помірним рівнем фрустрації відчувають деякі труднощі у взаємодії з соціумом, що викликає певне психоемоційне напруження. Цей рівень фрустрації потребує уваги та можливого втручання з боку психологів або педагогів.

- Підвищений рівень: підлітки з підвищеним рівнем соціальної фрустрації часто відчують незадоволеність своїм становищем у різних сферах життя, що може проявлятися у вигляді значного психоемоційного стресу та потребує серйозної психологічної підтримки.
- Дуже високий рівень: підлітки з дуже високим рівнем фрустрації перебувають у стані постійного психоемоційного напруження. Вони можуть мати серйозні проблеми у взаємодії з соціумом, що вимагає негайного втручання та інтенсивної психологічної допомоги.

Рівні особистісної фрустрації:

- Високий рівень: підлітки з високим рівнем особистісної фрустрації відчують значну незадоволеність власними досягненнями, що може призводити до серйозних психологічних проблем та потребує негайного втручання і підтримки.
- Стійка тенденція до фрустрації: у більшості підлітків спостерігається стійка тенденція до фрустрації, яка характеризується постійним незадоволенням і потребує розробки ефективних методів психологічної підтримки.
- Відсутність фрустрації: відсутність фрустрації у підлітків свідчить про їхню задоволеність власними досягненнями та умовами життя, що сприяє їхньому позитивному психоемоційному стану.

2.2. Результати та аналіз експериментального дослідження експресдіагностики

На першому етапі ми провели детальний аналіз агресивних реакцій підлітків за допомогою методики визначення індикаторів та форм агресії, розробленої А. Басом-Даркі. Цей метод дозволяє виявити різні аспекти агресивної поведінки, що надзвичайно важливо для розуміння психологічного стану підлітків. Кількісні результати

дослідження представлені у таблиці 2.2.1. Згідно з отриманими даними, 19% опитуваних підлітків мають дуже високий індекс агресивності, 31% демонструють високий рівень, а 40% мають підвищений рівень агресивності. Ці показники вказують на значну кількість підлітків із проблемами, що потребують уваги фахівців. Крім того, дослідження виявило, що дуже високий рівень ворожості притаманний 50% підлітків, 31% мають високий рівень ворожості, і 17% характеризуються підвищеним рівнем. Це свідчить про поширеність ворожих настроїв серед молоді, що може мати серйозні наслідки для їхнього соціального та емоційного розвитку.

Аналіз також показав, що найбільш вираженими формами агресії серед підлітків є вербальна агресія, непрямая агресія та роздратування. Вербальна агресія включає образливі висловлювання та словесні напади, непрямая агресія проявляється через чутки, інтриги або інші опосередковані форми, а роздратування характеризується схильністю до швидкого збудження та гніву.

Отже, результати нашого дослідження підтверджують думку багатьох дослідників про те, що агресивність залишається актуальною проблемою в сучасному світі. Особливо важливою є проблема агресії серед підлітків, оскільки вона має значний вплив на їхній розвиток і майбутнє. Ці висновки вказують на необхідність подальших досліджень та розробки ефективних програм для запобігання агресивній поведінці серед молоді.

Таблиця 2.2.1

Показники форм прояву агресії підлітків за методикою А.Басса і А. Дарки у відсотках

Шкали	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Негативні зм	Роздратування	Підозрілість	Образливість	Почуття провини	Індекс агресії	Індекс ворожості
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

е	Дуж	2	1	4	4	1	3	2	3	1	5
окий	Вис	1%	0%	5%	0%	7%	6%	4%	8%	9%	0%
	8-10										
окий	Вис	3	2	3	1	2	2	3	3	3	3
	7	6%	1%	6%	4%	9%	6%	1%	3%	8%	1%
ищений	Підв	3	5	1	3	3	3	3	2	4	1
	5-6	6%	5%	9%	3%	45%	6%	6%	9%	0%	7%
дній	Сере	7	1	-	7	7	2	1	-	2	2
	3-4	%	4%	%	%	%	0%	%	%	%	%
ький	Низ	-	-	-	5	2	-	-	-	-	-
	0-2				%	%					

Аналізуючи показники прояву агресії підлітків, представлені у Таблиці 2.2.2, ми спостерігаємо, що 36 досліджуваних мають високі показники за різними шкалами агресії. Це свідчить про значну кількість підлітків, у яких агресивна поведінка є вираженою та потребує особливої уваги. Ці підлітки демонструють високу агресивність за такими шкалами, як фізична агресія, вербальна агресія, непрямая агресія, ворожість та інші форми агресивних реакцій. Така поведінка може бути проявом внутрішніх конфліктів, незадоволених потреб, впливу соціального середовища або інших чинників, що впливають на їх емоційний та психологічний стан. Важливо провести детальне дослідження соціально-психологічних аспектів саме цих підлітків.

Показники в стінах форм прояву агресії підлітків за методикою А.Басса

А.Дарки

ПІБ	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Негативізм	Роздрагування	Підозрілість	Обраливість	Почуття провини	Індекс агресії	Індекс ворожості
Ж	Стіни									
Б.А.	9	8	7	9	8	8	8	8	8	8
У.В.	6	8	7	7	7	8	8	5	7	8
М.В.	8	6	9	9	9	10	9	5	8	10
К.М.	4	5	6	9	8	10	6	9	5	8
В.А.	5	4	7	3	5	6	5	7	5	5
М.А.	5	7	8	9	6	4	4	5	6	8
Г.Я.	5	3	8	2	6	7	7	8	5	7
З.В.	7	6	10	9	6	8	7	7	8	8
С.М.	7	6	8	5	2	6	8	5	7	7
М.А.	7	6	8	9	8	9	7	8	7	8
Ч.А.	9	7	6	5	7	7	6	8	7	7
С.М.	7	6	8	5	7	8	4	7	7	6
Ю.А.	7	5	6	9	6	7	6	7	6	7
Ч.О.	9	3	7	5	3	6	6	9	6	6
З.Є.	3	5	5	5	5	6	7	8	4	7
Ш.К.	6	6	7	1	5	5	4	8	6	4
Т.Л.	6	8	7	7	7	8	8	5	7	8
Д.К.	7	7	8	5	7	8	8	7	6	8
П.А.	5	7	8	8	5	5	6	7	5	7
Б.Е.	6	7	7	5	7	8	7	5	7	8
В.М.	9	7	6	6	7	7	6	7	7	6
З.М.	5	3	7	4	5	6	7	6	6	6
Б.А.	7	6	8	9	6	7	7	8	6	8
В.Г.	8	6	6	7	6	5	8	6	7	7
Ж.О.	7	5	8	9	5	8	7	7	8	8
І.Д.	5	4	7	3	6	5	6	7	6	5
М.О.	6	5	7	6	5	7	4	7	6	7
П.Є.	9	5	8	8	7	6	8	5	7	8
С.В.	7	6	8	5	4	6	7	8	7	8

ММ.	7	6	8	6	8	8	7	8	8	8
КК.	4	6	6	8	7	7	6	8	6	8
КН.	5	4	7	8	6	6	5	7	6	7
ПВ.	8	5	8	8	8	7	8	6	8	8
РВ.	7	6	7	8	6	5	6	7	7	6
СВ.	7	7	8	7	6	7	5	8	7	8
ХС.	6	7	8	8	7	6	6	8	7	8
БМ.	7	6	6	7	6	7	7	5	6	7
МН.	8	6	9	7	8	8	7	8	8	7
ШН.	6	5	7	6	4	6	6	7	6	7
ПВ.	7	8	7	6	7	8	5	6	7	8
МР.	7	6	8	8	7	8	7	7	8	8
З.А.	5	7	7	6	6	7	8	8	7	7

Дуже високий 8-10; високий-7; підвищений-5-6; середній-3-4; низький 0-2.

Метою нашої дослідницької роботи було встановлення соціально-психологічних чинників, що впливають на агресію серед підлітків. Для досягнення цієї мети ми провели комплексне дослідження, використовуючи різні методики для аналізу поведінкових та психологічних аспектів. Зокрема, ми використали методику Спілбергера-Ханіна для оцінки рівня тривожності у підлітків.

Аналізуючи результати дослідження тривожності за методикою Спілбергера-Ханіна, ми виявили наступні показники (Таблиця 2.2.3). У 56% дівчат спостерігається помірний рівень ситуативної тривожності, тоді як 65% хлопців мають низький рівень ситуативної тривожності. Щодо особистісної тривожності, то 49% дівчат демонструють помірний рівень, а 55% хлопців - низький рівень. В цілому по групі, середній показник низької ситуативної тривожності становить 52,5%, а низької особистісної тривожності - 46%.

Враховуючи, що 98% опитуваних підлітків мають дуже високий, високий та підвищений індекс ворожості та агресивності, ми можемо зробити важливий висновок. Незважаючи на те, що рівень тривожності у більшості підлітків є помірним або низьким, це не впливає суттєво на їхню агресивну поведінку. Таким чином, як ситуативна, так і

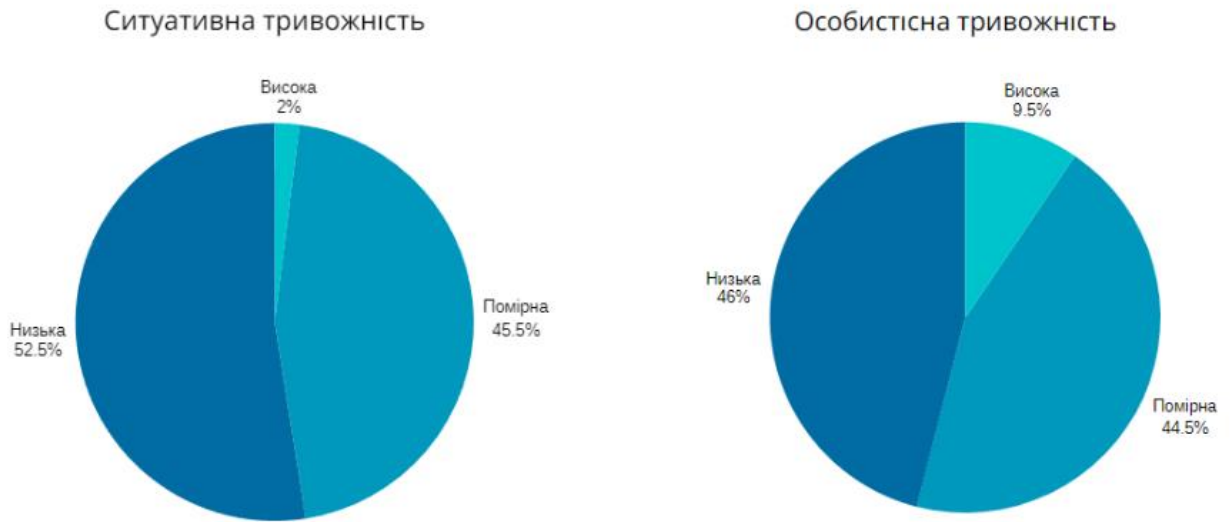
особистісна тривога не є ключовими чинниками, що впливають на агресивність у нашій вибірці.

Цей висновок дозволяє нам зосередитися на інших потенційних соціально-психологічних чинниках, які можуть впливати на агресивність підлітків. Розуміння цих чинників допоможе розробити ефективні програми втручання та профілактики агресивної поведінки серед підлітків, що є важливим для покращення їхнього емоційного та соціального благополуччя. Отже, результати нашого дослідження вказують на необхідність комплексного підходу до вивчення агресії серед підлітків, враховуючи різноманітні соціально-психологічні аспекти їхнього життя.

Таблиця 2.2.3

Результати аналізу дослідження за методикою Спілбергера-Ханіна

Шкали	Шкала ситуативної тривожності			Шкала особистісної тривожності		
	низька	помірна	висока	низька	помірна	висока
Діагностика	4 0%	56 %	4 %	3 7%	49 %	14 %
Хлопці	6 5%	35 %	-	5 5%	40 %	5%

Кількість респондентів у відсотках

Рис. 2.2.1. Загальні результати аналізу дослідження за методикою Спілбергера-Ханіна у вигляді кругової діаграми

Для оцінювання самооцінки серед підлітків було обрано спеціалізовану методику, розроблену для цієї вікової групи. Ця методика дозволяє детально дослідити та визначити рівень самооцінки особи, що є важливим аспектом психологічного аналізу. Додатку Д.

Під час аналізу результатів було виявлено, що підлітки з високим індексом агресії можуть мати як високий, так і низький рівень самооцінки. Це свідчить про те, що агресивна поведінка не завжди пов'язана з певним рівнем самооцінки. У деяких випадках підлітки з високою самооцінкою можуть проявляти агресію через надмірну впевненість у собі та бажання домінувати. У той же час, підлітки з низькою самооцінкою можуть проявляти агресію як спосіб самоствердження або захисту від уявних загроз.

Оскільки самооцінка лише формується у підлітковому віці і ще не є остаточно сформованою, важливо враховувати ці особливості при розгляді агресивної поведінки. Підлітковий вік характеризується значними психологічними змінами та пошуком власної ідентичності, що впливає на формування самооцінки. Стиль діяльності та

поведінкові реакції також ще не є усталеними, що робить підлітків вразливими до різних зовнішніх і внутрішніх впливів.

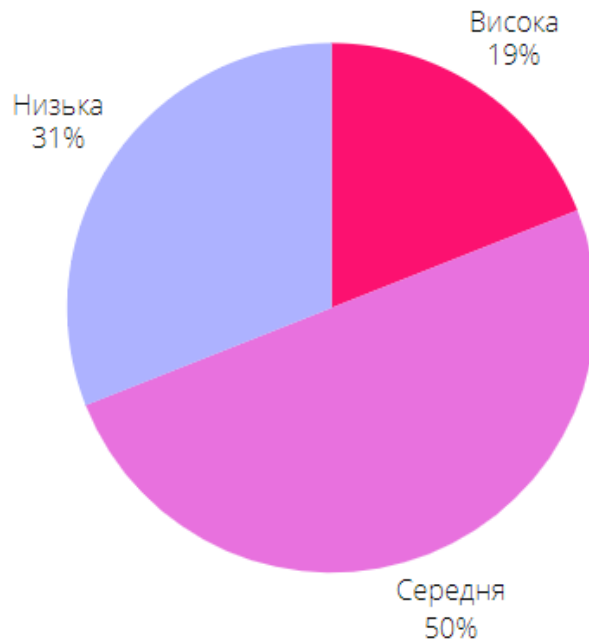
Тому під час роботи з підлітками важливо враховувати не лише рівень їхньої самооцінки, але й динаміку її формування. Підтримка позитивної самооцінки, розвиток адекватного самосприйняття та самоповаги є ключовими факторами у профілактиці агресивної поведінки. Крім того, необхідно забезпечити підліткам належні умови для саморозвитку, що включає емоційну підтримку, визнання їхніх досягнень та надання можливостей для конструктивного самовираження.

Таким чином, оцінювання самооцінки підлітків є важливим компонентом комплексного підходу до вивчення їхньої агресивної поведінки. Це дозволяє не лише ідентифікувати можливі проблеми, але й розробити ефективні стратегії втручання, спрямовані на підтримку психологічного благополуччя та гармонійного розвитку молоді.

Таблиця 2.2.4

Вивчення самооцінки підлітків

Висока		Середня		Низька	
Аб.	%	Аб.	%	Аб.	%
8	19	21	50	13	31

Кількість респондентів у відсотках

Рис. 2.2.2. Загальні результати аналізу дослідження за методикою для підлітків з визначення самооцінки у вигляді кругової діаграми

Провівши дослідження на визначення рівня соціальної фрустрації підлітків за методикою Бойко та ретельно аналізуючи отримані результати, ми виявили наступну картину (Таблиця 2.2.5). Більшість досліджуваних, а саме 50%, мають дуже низький рівень соціальної фрустрації. Це свідчить про те, що значна частина підлітків у нашій вибірці не відчуває значних труднощів у соціальних взаємодіях і загалом задоволені своїм соціальним оточенням.

31% досліджуваних мають знижений рівень соціальної фрустрації, що вказує на наявність певних труднощів у соціальній сфері, але вони не є критичними і можуть бути подолані за допомогою відповідної підтримки та корекції.

14,3% підлітків взагалі не виявляють ознак соціальної фрустрації, що свідчить про їхню гармонійну адаптацію до соціального середовища та високу здатність до

ефективної взаємодії з оточуючими. Це позитивний показник, який вказує на успішне соціальне функціонування цих підлітків.

2,4% респондентів мають невизначений рівень соціальної фрустрації, що може свідчити про нестабільність їхніх соціальних взаємодій або коливання в оцінці власних соціальних ситуацій. Це може вимагати додаткової уваги для уточнення причин та можливих напрямів допомоги.

Лише 2,4% підлітків мають підвищений рівень соціальної фрустрації, що вказує на значні труднощі у соціальних взаємодіях та високу ймовірність негативного впливу на їх емоційний стан і поведінку. Ця група підлітків потребує особливої уваги та підтримки з боку психологів, педагогів та батьків для покращення їхнього соціального самопочуття та адаптації.

Отже, результати дослідження демонструють, що переважна більшість підлітків не відчувають високого рівня соціальної фрустрації, що є позитивним показником. Проте, існує невелика група підлітків з підвищеним рівнем соціальної фрустрації, яка потребує цілеспрямованої допомоги та підтримки. Враховуючи ці дані, важливо продовжувати моніторинг соціального стану підлітків та розробляти програми, спрямовані на покращення їхньої соціальної адаптації та емоційного благополуччя.

Таблиця 2.2.5

Результати аналізу дослідження рівня соціальної фрустрації за методикою

Бойко

	Дуже високий	Підвищений	Помірний	Невизначений	Знижений	Дуже низький	Відсутній
	бс.	бс.	бс.	бс.	бс.	бс.	бс.

івчата										7	2	9		0
лощі										4		1		
азом									3	1	1	0		5

Аналізуючи результати дослідження особистісної фрустрації за методикою В.В. Бойка (Рис. 2.2.3), ми бачимо, що в більшості підлітків спостерігається стійка тенденція до фрустрації – 60%. Це вказує на те, що значна частина молоді регулярно відчуває емоційний дискомфорт і невдоволення через невідповідність між їхніми очікуваннями та реальністю.

У 36% досліджуваних особистісна фрустрація відсутня, що свідчить про їхню здатність успішно справлятися з життєвими викликами та стресовими ситуаціями. Вони демонструють високий рівень адаптивності та психологічної стійкості.

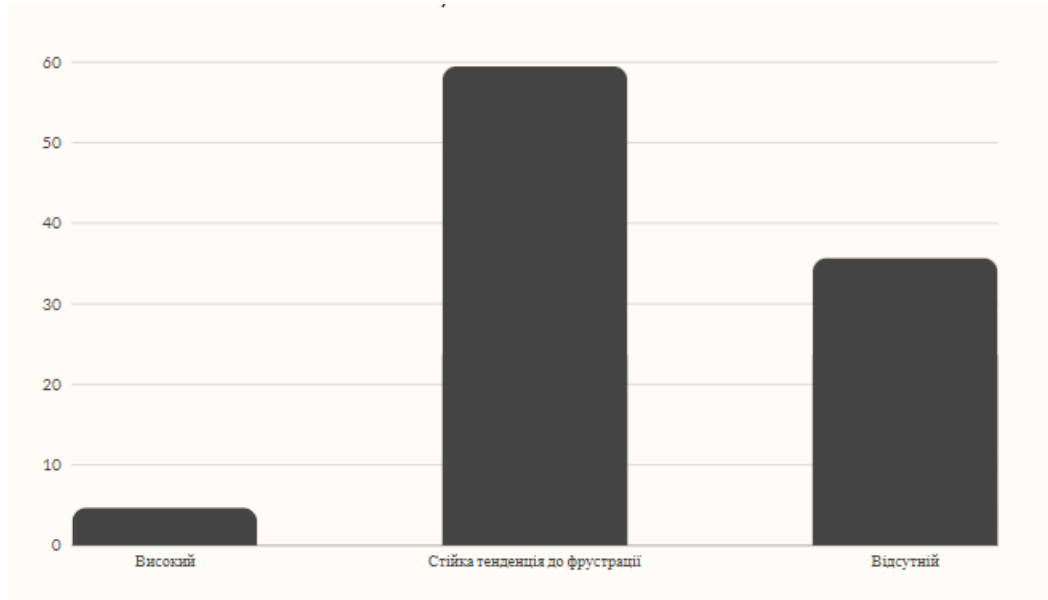
Проте, 4% підлітків мають високий рівень особистісної фрустрації. Такий показник викликає особливе занепокоєння, оскільки він може призвести до серйозних психологічних проблем, включаючи депресію, тривожні розлади та інші негативні наслідки для психічного здоров'я. Ці підлітки потребують негайного втручання та підтримки з боку психологів, педагогів та батьків, щоб запобігти погіршенню їхнього психоемоційного стану.

Такий розподіл рівнів фрустрації вказує на значну поширеність фрустраційних станів серед підлітків, що може бути наслідком численних стресових факторів у їхньому житті. Це можуть бути як внутрішні чинники, такі як незадоволеність собою або особисті невдачі, так і зовнішні, включаючи соціальний тиск, проблеми у стосунках з ровесниками, сімейні конфлікти та навчальні труднощі.

Загалом, результати дослідження підкреслюють необхідність розробки та впровадження ефективних програм психологічної підтримки та профілактики для

підлітків. Такі програми повинні бути спрямовані на зменшення рівня особистісної фрустрації та покращення їхнього психоемоційного стану. Вони можуть включати групові та індивідуальні заняття з психологом, навчання навичкам стресостійкості, розвиток емоційного інтелекту, а також створення підтримуючого та безпечного середовища у школах та сім'ях.

Отже, аналізуючи отримані дані, ми бачимо, що проблема особистісної фрустрації є актуальною для багатьох підлітків, і вирішення цієї проблеми вимагає комплексного підходу та скоординованих зусиль усіх зацікавлених сторін.

Кількість респондентів у відсотках

Рис. 2.2.3 Результати аналізу дослідження рівня особистісної фрустрації за методикою Бойко

2.3 Аналіз кореляційних зв'язків

Після обробки результатів, було прийнято рішення провести кореляційний аналіз за критерієм Стьюдента з метою визначення взаємозв'язку між різними змінними у нашому дослідженні. Кореляційний аналіз дозволяє встановити ступінь та напрямок

зв'язку між двома або більше змінними, що є особливо важливим у дослідженні психологічних та поведінкових аспектів підлітків.

Кореляційний аналіз за критерієм Стьюдента включає такі етапи:

1. Визначення змінних для аналізу: на першому етапі ми вибираємо змінні, які необхідно порівняти. У нашому випадку це можуть бути показники агресивності, рівень тривожності, самооцінка, соціальна та особистісна фрустрація.

2. Обчислення коефіцієнта кореляції: Наступним кроком є обчислення коефіцієнта кореляції для кожної пари змінних. Коефіцієнт кореляції показує, наскільки сильно і в якому напрямку змінні пов'язані між собою.

3. Перевірка значущості коефіцієнта кореляції за критерієм Стьюдента: Для визначення статистичної значущості отриманого коефіцієнта кореляції використовується критерій Стьюдента. Це дозволяє встановити, чи є отриманий зв'язок між змінними істотним або він може бути випадковим.

4. Інтерпретація результатів: Після проведення аналізу ми інтерпретуємо результати, враховуючи значення коефіцієнтів кореляції та їх статистичну значущість. Це допоможе зрозуміти, які змінні впливають одна на одну та наскільки сильно.

Значення такого аналізу:

Проведення кореляційного аналізу за критерієм Стьюдента дозволяє отримати глибше розуміння взаємозв'язків між різними психологічними характеристиками підлітків. Це може бути корисним для розробки цілеспрямованих психологічних програм та інтервенцій, спрямованих на зниження рівня агресивності, тривожності та фрустрації у підлітків. Завдяки цьому ми можемо розробити більш ефективні методи підтримки та корекції поведінки, які будуть враховувати індивідуальні особливості кожного підлітка.

В результаті кореляційного аналізу було встановлено статистично значимі кореляційні зв'язки між фізичною агресією та ситуативною тривожністю. Табл 2.3.1

Це означає, що існує певний зв'язок між рівнем фізичної агресії людини та її ситуативною тривожністю. Вищий рівень фізичної агресії може супроводжуватись вищим рівнем ситуативної тривожності і навпаки. Такий зв'язок може вказувати на те, що люди, які схильні до фізичної агресії, можуть також бути схильними до відчуття тривоги в певних ситуаціях. Це може бути пов'язано з внутрішніми психологічними механізмами, які впливають на обидві ці характеристики. Встановлення такого зв'язку може допомогти у прогнозуванні поведінки індивідів у стресових або конфліктних ситуаціях. Наприклад, знаючи, що людина має високий рівень ситуативної тривожності, можна передбачити її схильність до фізичної агресії у відповідних обставинах.

Ці результати мають важливе значення для подальших психологічних досліджень, оскільки вони відкривають нові перспективи для вивчення взаємозв'язку між емоційними станами та агресивною поведінкою.

Також в результаті кореляційного аналізу було встановлено статистично значимі кореляційні зв'язки між самооцінкою та роздратуванням. Табл 2.3.1

Це означає, що зміни у самооцінці можуть впливати на рівень роздратування, який відчуває людина. Люди з низькою самооцінкою можуть бути більш схильними до відчуття роздратування через невпевненість у собі, підвищену чутливість до критики та негативних оцінок з боку оточуючих. Висока самооцінка, навпаки, може слугувати захисним фактором, знижуючи ймовірність виникнення роздратування. Можливо, що люди з низькою самооцінкою частіше відчувають негативні емоції та стрес, що проявляється у вигляді роздратування. Вони можуть бути більш схильними до сприйняття ситуацій як загрозливих або несправедливих, що викликає роздратування. Виявлення такого зв'язку може бути корисним для психологів і психотерапевтів при розробці програм для підвищення самооцінки як способу зменшення рівня роздратування у пацієнтів. Робота над підвищенням самооцінки може допомогти зменшити емоційні реакції на стресові ситуації.

Ці результати відкривають нові напрями для подальших досліджень у галузі психології, зокрема щодо вивчення того, як самооцінка впливає на інші аспекти емоційного та психологічного благополуччя.

В результаті кореляційного аналізу було встановлено статистично значимі кореляційні зв'язки між почуттям провини та особистісною фрустрацією. Табл 2.3.1

Це означає, що люди, які частіше відчувають провину, також мають більшу схильність до відчуття фрустрації, і навпаки. Відчуття провини може сприяти виникненню фрустрації, оскільки людина, яка відчуває провину, може також відчувати незадоволеність собою та своїми діями. Це незадоволення і внутрішній конфлікт можуть призводити до фрустрації. Люди, які відчувають сильне почуття провини, можуть переживати негативні емоції та самозвинувачення, що посилює їхню схильність до фрустрації. Вони можуть мати труднощі у подоланні невдач та в особистому розвитку, що також сприяє фрустрації. Розуміння цього зв'язку може бути корисним для психологів у розробці терапевтичних втручань, спрямованих на зменшення почуття провини і, як наслідок, зниження рівня фрустрації. Це може включати роботу над прийняттям себе, усвідомленням і подоланням провини.

Ці результати підкреслюють важливість вивчення взаємозв'язку між різними емоційними станами і їх впливом на психологічне благополуччя. Подальші дослідження можуть допомогти зрозуміти механізми цього взаємозв'язку та знайти ефективні способи його корекції.

Табл. 2.3.1

Статистично значимі кореляційні зв'язки

	Фізична агресивність	Роздратування	Почуття провини
Ситуативна тривожність	(r) 0.314 t-1.575 p=0.042998		

Самооцінка		(r) 0.318 t-1.316 p=0.040453	
Особистісна фрустрація			(r)-0.331 t-2.216 p=0.032597

Практичні рекомендації

Для зниження агресивності у підлітків можна використовувати різноманітні методи, які спрямовані на розвиток емоційної саморегуляції та соціальних навичок. До таких методів належать:

1. Інформаційні повідомлення: надання підліткам інформації про природу агресії та її наслідки допомагає підвищити їхню свідомість щодо власної поведінки.
2. Мозковий штурм: колективне обговорення ситуацій, які викликають агресію, дозволяє знайти конструктивні способи розв'язання конфліктів.
3. Рольові ігри: участь у сценаріях, де підлітки грають різні ролі, сприяє розвитку емпатії та навичок вирішення конфліктів.
4. Арт-терапевтичні вправи: це можуть бути казкотерапія, ліплення та малюнкові техніки. Через творчість підлітки виражають свої емоції та вчаться керувати ними.
5. Вправи-демонстрації: практичні покази ситуацій і моделей поведінки, що сприяють зниженню агресивних проявів.

Для зниження рівня тривожності також існує ряд ефективних методів:

1. Ігротерапія: використання ігор для зниження тривожності та розвитку впевненості в собі.

2. Проективний малюнок: метод, який дозволяє підліткам виразити свої тривоги через малювання, що допомагає в їх розпізнаванні та опрацюванні.

3. Психо-гімнастика: фізичні вправи, спрямовані на розслаблення та зняття психоемоційної напруги.

4. Методи поведінкової корекції: підлітків навчають адаптивним моделям поведінки для зниження тривожності.

5. Психологічні вправи: практики, які допомагають підліткам усвідомити свої тривоги і знайти способи їх подолання.

Для зниження рівня фрустрації можна застосовувати такі методи:

1. Арт-терапія: використання художньої діяльності для вираження та опрацювання негативних емоцій.

2. Музична терапія: слухання або створення музики як засіб для зняття емоційного напруження.

3. Ігрова терапія: використання ігрових ситуацій для роботи з емоціями та навчання адаптивним способам поведінки в стресових ситуаціях.

Кожен із цих методів сприяє покращенню психоемоційного стану підлітків та допомагає їм розвинути навички, необхідні для ефективного управління своїми емоціями і поведінкою.

Висновки до другого розділу

Нами була проведена психодіагностична робота, яка спрямована на дослідження психологічних чинників агресивності підлітків. Наявність великої кількості методик для визначення агресії, від простіших до складніших є дуже позитивним фактором, так як це актуальна проблема, і за допомогою даних методик можна виявити, обґрунтувати, пояснити прояви агресії. Основною в нашій роботі ми обрали Методику Басса-Дарка та

виявили, що 19% опитуваних підлітків мають дуже високий індекс агресивності, 31% демонструють високий рівень, а 40% мають підвищений рівень агресивності. Крім того, дослідження виявило, що дуже високий рівень ворожості притаманний 50% підлітків, 31% мають високий рівень ворожості, і 17% характеризуються підвищеним рівнем. Як ситуативна, так і особистісна тривожність не є ключовими чинниками, що впливають на агресивність у нашій вибірці, але в результаті кореляційного аналізу було встановлено статистично значимі кореляційні зв'язки між фізичною агресією та ситуативною тривожністю. Самооцінка в підлітковому віці грає важливу роль у формуванні особистості, і в результаті кореляційного аналізу було встановлено статистично значимі кореляційні зв'язки між самооцінкою та роздратуванням. Результати дослідження соціальної фрустрації демонструють, що переважна більшість підлітків не відчують високого рівня соціальної фрустрації. А от проблема особистісної фрустрації є актуальною для багатьох підлітків, і в результаті кореляційного аналізу було встановлено статистично значимі кореляційні зв'язки між почуттям провини та особистісною фрустрацією.

ВИСНОВКИ

1. Проаналізовано існуючі теоретико-методологічні підходи до визначення агресивності. А саме розглянуто підходи таких науковців як: Л.Берковіц, Г.Годжапірова, В.Клайн, К.Лоренц, Т.Гоббс, З.Фрейд, Д.Доллард, Н.Міллер, З. Дембо, К.Левін, А.Бандура, А.Маслоу, С.Розенцвейг, Т. Шібутані, Б.Крейхі, А.Басс. Розглянуто соціально-психологічна характеристика підліткового віку.

2. Визначено, що у сім'ях агресивних дітей та підлітків часто спостерігається негативний психологічний клімат, неухвалне ставлення батьків до дітей і конфлікти між батьками, що можуть залучати інших членів родини. Після сім'ї, іншими важливими інститутами соціалізації є заклади системи освіти, такі як дитячі садки і школа. . Особливе значення має специфіка підліткової та юнацької субкультури, яку визначають як культуру молодого покоління, що включає в себе загальний стиль життя, поведінку, групові норми, цінності та стереотипи. У процесі соціального вивчення агресії значну роль відіграють засоби масової інформації. Особливо важливим є аналіз сучасного ринку комп'ютерної продукції, який насичений програмами, що можуть спонукати користувачів до агресивної поведінки. Одним із чинників агресії є соціальні фрустратори, які обумовлені конкретною соціально-економічною ситуацією в суспільстві. Також детально розглянуто такі чинники як: тривожність, фрустрація, самооцінка. Та розглянуто особливості психоемоційного стану підлітків під час воєнного стану.

3. Встановлено статистично-значимий кореляційний зв'язок між агресивністю та чинниками агресивності. А саме між фізичною агресією та ситуативною тривожністю, самооцінкою та роздратуванням, почуттям провини та особистісною фрустрацією. Такий зв'язок може вказувати на те, що люди, які схильні до фізичної агресії, можуть також бути схильними до відчуття тривоги в певних ситуаціях. . Люди з низькою самооцінкою можуть бути більш схильними до відчуття роздратування через невпевненість у собі, підвищену чутливість до критики та негативних оцінок з боку оточуючих. Висока самооцінка, навпаки, може слугувати захисним фактором,

знижуючи ймовірність виникнення роздратування. Відчуття провини може сприяти виникненню фрустрації, оскільки людина, яка відчуває провину, може також відчувати незадоволеність собою та своїми діями. Це незадоволення і внутрішній конфлікт можуть призводити до фрустрації.

4. Розроблено практичні рекомендації для зниження агресивності у підлітків та запропоновані різноманітні методи, які спрямовані на розвиток емоційної саморегуляції та соціальних навичок, такі як: інформаційні повідомлення, мозковий штурм, рольові ігри, арт-терапевтичні вправи, вправи-демонстрації. Також запропоновані методи для зниження рівня тривожності, такі як: ігротерапія, проєктивний малюнок, психогімнастика, методи поведінкової корекції, психологічні вправи. Та методи для зниження рівня фрустрації: арт-терапія, музична терапія, ігрова терапія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Алікіна Н.В. Надлишкові перешкоди у житті особистості: соціальні та психологічні аспекти. // Психологія на перетині тисячоліть: Збірн. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: в 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т. 1. – С. 37 -42
- 2..Андрієнко В.К., Гербеєв Ю.В., Невський І.А Система перевиховання підлітків в умовах спеціальної школи, М.:, 1990, с. 140
3. Андреев Ю. С. Теоретичні передумови прояву та попередження агресивної поведінки серед дітей та підлітків / Ю.С. Андреев // Вісник ЛНУ ім.Тараса Шевченка. – 2012. – № 19 . – С. 196-204
- 4.. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / Афанасьєва Вікторія Вікторівна. – Луганськ, 2011. – 22 с.
5. Балакірева О.М. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді : монографія / [О.М. Балакірева, Н.О. Рингач, Р.Я. Левін та ін.] ; за ред. О.М. Балакіревої. – К. : УІСД ім. О. Яременка, 2007. – 128 с.
6. Басс А. Психология агрессии / А. Басс // Вопросы психологии. – 1967. – № 3. – С. 60–67
- 7.Бондаровська В.М. УІ Європейський конгрес з психології (Лондон, 2001). // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 8. – С. 54-55.
8. Вивчення особистості підлітка/ За ред. М.Т.Дригус. – К.: Інститут психології АПН України, 1994. – 128 с.
- 9.Волянская Е. В. Социокультурная детерминация подростковой агрессии / Е. В. Волянская, В. Е. Пилипенко, Е. В. Сапелкина. – Киев : ПЦ «Фолиант», 2004. – 174 с.
- 10.Гайдамашко І.А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема / І.А. Гайдамашко // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. А.Й. Сиротенко. – Хмельницький : ХГПА, 2008. – Вип. 3. – С. 53–55.

11. Гиренко С.П. Агресивна поведінка особистості в конфлікті. // Вісник Харківського університету. Серія „Психологія”. – 2000. – № 472. – С. 49-51
12. Журба К. Війна як чинник впливу на смисложиттєву сферу сучасних підлітків. Нова педагогічна думка. 2022. № 2 (110). С. 105–109
13. Завражкін С.А., Староверова М.П. Жорстокість та підліток. // Соціологічне дослідження. - 1991. - № 12. - С. 85-87
14. Замятіна М.В. Психологічна структура агресивності студентів ВНЗ/ М.В.Замятіна// Проблеми та перспективи формування національної гуманітарнотехнічної еліти: зб .наук. пр./ред.
15. Зверева І.Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія / Зверева І.Д. ; М-во освіти і науки України, Ін-т проблем виховання Академії педагогічних наук. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 393 с.
16. Землянська О.В. Психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірн. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2001. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 163-168
17. Качанова Ю.В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії // наукові праці. Соціологія. – №133. – Т. 146 . – С. 50-54
18. Кобзева О.В. Динаміка агресивності в підлітковому віці//Науковий огляд, 2006. — № 2. — с. 196 — 201.
19. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати // Нова педагогічна думка. – №3. – С. 80-85
20. Крайніков Е.В. Психологія розвитку : словник-довідник / Крайніков Е.В. – К. : Арістей, 2004. – 260 с.
21. Курбатова Т.М. Ще раз про агресію і не лише про неї. // Психологічна газета („Іматон”). - 1996. - № 2. - С. 14

22.Лукомська С. Особливості психологічних травм російсько-української війни у контексті євроінтеграційних процесів. Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки». 2022. Спецвипуск. С. 78–85.

23.Макарчук Н.О. Агресія та агресивна поведінка як психічний засіб особистісної саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку / Н.О. Макарчук // Проблеми сучасної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України, 2014. – Вип. 25. – С. 215-225

24.Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. / Л.Е. ОрбанЛембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с.

25.Осипова О.С. Девіантна поведінка: благо чи зло? // Соціологічне дослідження. - 1998. - № 9. - С. 106-109

26.Педагогічна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://slovník.com.ua/?grupa=11&id_sl=20

27. Психологічна енциклопедія /Автор упорядник О.М.Степанов-К.,2006.- 424 с.

28.Підліткова депресія: причини і наслідки / Комунальний заклад «Ковалівський ліцей» Немирівської міської ради. URL: <https://kovalivka.school.org.ua/pidlitkovadepresiya-prichini-i-naslidki-17-26-50-09-10-2020/> (дата звернення: 28.04.2023).

29.Психологія на перетині тисячоліть: Збірн. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: в 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т. 1. – С. 37 -42

30.Руденський Е.В. Соціально-психологічні деформації особистості вчителя. // Світ психології. - 1999. - № 2. - С. 169-174

31.Румянцева Т. Г. Поняття агресивності в сучасній закордонній психології // Питання психол. 1991. № 1. С. 81 — 87.

32.Сергеєва К.В. Впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей / К.В. Сергеєва // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія:

Педагогічні науки / [гол. ред.: М.О. Носко]. – Чернігів : ЧНПУ, 2016. Вип. 133. – С. 190–194.

33.Смалько Ф.В. Сучасні аспекти вивчення поведінкової та вербальної агресії / Ф.В. Смалько, В.М. Ямницький // Психологія: реальність і перспективи. – 2014. – № 3. – С. 135-138

34.Сучасний тлумачний психологічний словник / за ред. В. Шапар. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.

35.Федух І.С. Психологічні особливості проявів агресивності в ранньому юнацькому віці:автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» /С. Федух. – К., 2007. – 21 с.

36.Шебанова С.Г. Психокорекція агресивної поведінки// Педагогіка та психологія.- 1999.-№3-15-23

37.Ширококорадюк Л. Природа лихослів'я з огляду на культуру виховання підростаючого покоління. // Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2015. № 6 (164). С. 55–63.

38. Bandura A., Ross B. Imitation of film-mediated aggressive models // Journal of Abnormal and Social Psychology, 1963, vol. 63.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Методика А.Басса і А.Дарки для визначення рівня агресивності та рівня ворожості

Шкали: фізична агресія, непряма агресія, дратівливість, негативізм, уразливість, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини.

Призначення тесту

Опитувальник диференціює прояви агресії і ворожості. А. Басс і А. Дарки виділили наступні види реакцій:

- Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи.
- Непряма агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.
- Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).
- Негативізм - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.
- Образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії.
- Підозрілість - в діапазоні від недовіри і обережності стосовно людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.
- Вербальна агресія - вираз негативних почуттів як через форму (крик, виск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).
- Почуття провини - виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що спричинює зло, а також відчуває докори сумління.

При складанні опитувальника використовувалися такі принципи:

- питання може відноситися тільки до однієї форми агресії.
- питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на запитання.

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" чи "ні".

- 10 балів і менше - низький показник.

Обробка та інтерпретація результатів тесту

Відповіді оцінюються за шкалами наступним чином:

1. Фізична агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68;

Продовження додатку А

- "ні" = 1, "так" = 0: 9, 17, 41.

2. Непряма агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 2, 18, 34, 42, 56, 63;
- "ні" = 1, "так" = 0: 10, 26, 49.

3. Роздратування:

- "так" = 1, "ні" = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;
- "ні" = 1, "так" = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

- "так" = 1, "ні" = 0: 4, 12, 20, 23, 36;

5. Образа:

- "так" = 1, "ні" = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58.
- "ні" = 1, "так" = 0: 44.

6. Підозрілість:

- "так" = 1, "ні" = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59;
- "ні" = 1, "так" = 0: 65, 70.

7. Вербальна агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 7, 15, 28, 31, 46, 53, 60, 71, 73;
- "ні" = 1, "так" = 0: 39, 66, 74, 75.

8. Почуття провини:

- "так" = 1, "ні" = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67

Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7.

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

Інтерпретація результатів тесту

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6-7 \pm 3$.

Тест Басса-Дарки Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" чи "ні".

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Інколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернуться по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.

Продовження додатку А

6. Знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчути.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згідні зі мною.
24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно "дістають" нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "ніколи не довіряй чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарити кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.

53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
 54. Невдачі засмучують мене.
 55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
 56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав пер-шу річ під рукою та ламав її.
 57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
 58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
 59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
 60. Сварюся тільки від злості.
 61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
 62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну си-лу, я застосую її.
 63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
 64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подоба-ються.
 65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
 66. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це за-слуговує.
 67. Часто думаю, що живу неправильно.
 68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки. * 69. Не сумую із-за дрібниць.
 70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намага-ються розізлити чи образити мене.
 71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.
 72. Останнім часом я став занудою.
 73. У суперечці часто підвищую голос.
 74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.
 75. Краще погоджуся з чимось, аніж стану сперечатися.

Бланк відповідей.

№	Відпові дь	№	Відпові дь	№	Відпові дь	№	Відпові дь
1		2		5		6	
	6			1		4	
2		2		5		6	
	7			2		5	
3		2		5		6	
	8			3		6	
4		2		5		6	
	9			4		7	
5		3		5		6	
	0			5		8	
6		3		5		6	
	1			6		9	
7		3		5		7	
	2			7		0	

8		3 3		8 5		1 7	
9		4 3		9 5		2 7	
0 1		5 3		0 6		3 7	
1 1		6 3		1 6		4 7	
2 1		7 3		2 6		5 7	
3 1		8 3		3 6			

Шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч.Д. Спілбергера - Ю.Л. Ханіна

Інструкція: Залежно від самопочуття в даний момент, вкажіть варіант, який Вам підходить :
«1» - ні, це зовсім не так; «2» - мабуть так; «3» - вірно; «4» - абсолютно вірно:

	Ситуація	Ні, це не так	Напевно, так	Вірно	Дійсно вірно
1	Я спокійний	1	2	3	4
2	Мені нічого не загрожує	1	2	3	4
3	Я почуваю себе напружено	1	2	3	4
4	Я відчуваю жаль	1	2	3	4
5	Я почуваю себе вільно	1	2	3	4
6	Я розчарований	1	2	3	4
7	Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8	Я відчуваю себе відпочилим	1	2	3	4
9	Я стурбований	1	2	3	4
10	Я маю відчуття внутрішнього задоволення	1	2	3	4
11	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12	Я нервую	1	2	3	4
13	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14	Я напружений	1	2	3	4
15	Я не відчуваю скованості	1	2	3	4
16	Я задоволений	1	2	3	4
17	Я заклопотаний	1	2	3	4

18	Я надто збуджений і мені не по собі	1	2	3	4
19	Мені радісно	1	2	3	4
20	Мені приємно	1	2	3	4

Інструкція до другої групи суджень про самопочуття: Прочитайте (прослухайте) уважно кожне з наведених нижче пропозицій і закресліть (запишіть) підходячи для Вас цифру справа залежно від того, як Ви себе почуваєте ЗВИЧАЙНО: цифри справа означають «1» - майже ніколи; «2»- іноді; «3»- часто; «4»- майже завжди.

№пп	Судження ОТ	Майже ніколи	Іноді	Часто	Майже завжди
1	Ви відчуваєте задоволення	1	2	3	4
2	Ви швидко втомлюєтеся	1	2	3	4
3	Ви легко можете заплакати	1	2	3	4
4	Ви хотіли б бути такою ж щасливою людиною, як і інші	1	2	3	4
5	Буває, що Ви програєте через те, що недостатньо швидко приймаєте рішення	1	2	3	4
6	Ви відчуваєте себе бадьорим чоловіком	1	2	3	4
7	Ви спокійні, холоднокровні і зібрані	1	2	3	4
8	Очікування труднощів дуже турбує Вас	1	2	3	4
9	Ви занадто переживаєте через дрібниці	1	2	3	4
10	Ви буваєте цілком щасливі	1	2	3	4
11	Ви приймаєте все занадто близько до серця	1	2	3	4
12	Вам не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
13	Ви відчуваєте себе в безпеці	1	2	3	4

14	Ви намагаєтесь уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
15	У Вас буває нудьга, туга	1	2	3	4
16	Ви буваєте задоволені	1	2	3	4
17	Будь-які дрібниці відволікають і хвилюють Вас	1	2	3	4
18	Ви так сильно переживаєте своє розчарування, що потім довго не можете про них забути	1	2	3	4
19	Ви врівноважена людина	1	2	3	4
20	Вас охоплює сильне занепокоєння, коли Ви думаєте про свої справи і турботи	1	2	3	4

Ситуативна тривожність (СТ) визначається по ключу:

$$СТ = (3,4,6,7,9,12,13,14,17,18) - (1,2,5,8,10,11,15,16,19,20) + 50 =$$

ОТ - Особистісна тривожність визначається по ключу:

$$ОТ = (2,3,4,5,8,9,11,12,14,15,17,18,20) - (1,6,7,10,13,16, 19) + 35 =$$

Поняття ситуативної (актуальною), - тобто реактивної тривожності і поняття особистісної, - тобто активної тривожності мають не тільки спеціальний, описаний вище, але й більш загальний психологічний сенс. З нашого досвіду, діагностика реактивної та активної тривожності дозволяє досить точно судити про прояв основних особливостей поведінки особистості в плані її ставлення

до діяльності.

Хід роботи : 1. Обстежуваному пропонується - " Уважно прочитайте кожне з наведених тверджень

і закресліть відповідну цифру справа залежно від того, як ви себе почуваете в даний момент. Над питаннями довго не замислюйтеся. Перша відповідь, зазвичай, яка приходить в голову, є найбільш правильною, адекватною Вашому стану". 2. Проводиться тестування з використанням опитувального бланка (Табл. 36). Таблиця 36 Опитувальний бланк ситуативної тривожності (Спілбергера-Ханіна) Ситуація Ні, це не так Напевно, так вірно Дійсно вірно Показник ситуативної (реактивною) тривожності розраховується за формулою: $PT = \sum 1 - \sum 2 + 35$, де $\sum 1$ – сума закреслених цифр по пунктах 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13,14, 17,18; $\sum 2$ – сума закреслених цифр по пунктах 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20. Якщо РТ не перевищує 30, то, особа, яку опитували, не відчуває особливої тривоги, тобто у неї в даний момент виявляється низька тривожність. Якщо сума знаходиться в інтервалі 31-45, то це означає помірну тривожність. При 46 і більше - тривожність висока. Дуже висока тривожність (> 46) прямо корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційними і невротичними зривами і з психосоматичними захворюваннями. Низька тривожність протесту.

Тест для підлітків: “Визначення самооцінки”

Тест включає 32 судження, з приводу яких можливі п’ять варіантів відповідей, кожна з яких кодується балами за схемою:

дуже часто – 4 бали;

часто – 3 бали;

інколи – 2 бали;

рідко – 1 бал;

ніколи – 0 балів.

Речення-судження	Я думаю про це:				
	Дуже часто	Часто	Інколи	Зрідка	Ніколи
1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене					
2. Постійно відчуваю свою відповідальність за роботу					
3. Я хвилююсь за своє майбутнє					
4. Багато з моїх знайомих мене ненавидять					
5. Я меншою мірою ініціативний, ніж інші					
6. Я переживаю за свій психічний стан					
7. Я побоююсь видаватися нерозумним					
8. Зовнішній вигляд інших куди кращий за мій					
9. Я боюсь виступати з промовою перед незнайомими людьми					

10. Я часто припускаюсь помилок					
11. Шкода, що я не вмію говорити належним чином з людьми					
12. Шкода, що мені не вистачає впевненості у собі					
13. Мені хотілося б, щоб мої дії схвалювались іншими частіше					
14. Я надто сором'язливий					
15. Я проживаю життя марно, моє життя некорисне					
16. Багато з моїх знайомих невірної думки про мене					
17. Мені немає з ким поділитися своїми думками					
18. Люди очікують від мене надто багато					
19. Оточуючі не особливо цікавляться моїми досягненнями					
20. Я легко збентежуюся					
21. Я відчуваю, що багато людей мене не розуміють					
22. Я не відчуваю себе в безпеці					

23. Я часто без підстав хвилююся					
24. Я почуваю себе ніяково, коли вхожу в кімнату, де вже сидять люди					
25. Я почуваю себе скутим					
26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за моєю спиною					
27. Я впевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я					
28. Мені здається, що зі мною повинна статися якась неприємність					
29. Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене					
30. Шкода, що я не такий комунікабельний, товариський					
31. У суперечках я висловлююся тільки тоді, коли впевнений у своїй правоті					
32. Я думаю про те, чого чекає від мене громадськість					

Обробка результатів

Для того, щоб визначити рівень самооцінки, необхідно звести бали за всіма 32 судженнями . Сума балів від 0 – 25 свідчить про високий рівень самооцінки, за якою людина правильно реагує на зауваження інших і рідко сумнівається у своїх діях.

Продовження додатку В

Сума балів від 26 – 45 свідчить про середній рівень самооцінки, за якого людина рідка страждає

від “комплексу неповноцінності” і лише час від часу намагається підлаштуватися під думку інших. Сума балів від 46 – 128 вказує на низький рівень самооцінки, за яким людина хвороблива

перекосить критичні зауваження на свою адресу, намагається завжди рахуватися з думками інших

і часто страждає від “комплексу неповноцінності”.

**Тест Бойко на визначення рівня соціальної та особистісної фрустрації (авт.
Л.І.Вассерман, модиф. В.В.Бойком)**

Соціальна фрустрація. Методика фіксує ступінь невдоволення соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності. Досліджуваному пропонувалось відповісти на запитання „Чи задоволені Ви”:

№	Чи задоволені Ви:	цілком задоволений	швидше задоволений	складно відповісти	швидше не задоволений	абсолютно не задоволений
1	Рівнем своїх знань та вмінь					
2	Діловими стосунками з однокласниками (у колективі)					
3	Стосунками з вчителями та адміністрацією школи					
4	Обсягом своїх повноважень в класі / школі (можливістю керувати, наявністю відповідальних обов'язків, доручень)					
5	Навчальним процесом в цілому					
6	Умовами навчання та перебування в школі					

7	Своїм місцем в суспільстві (участю в суспільному житті, обсягом прав та обов'язків вдома та в школі)					
8	Матеріальним становищем					
9	Житлово-побутовими умовами					
0	1 Стосунки ми з особами протилежної статі					
1	1 Стосунки ми з молодшими дітьми (братами / сестрами / знайомими)					
2	1 Стосунки ми з батьками					
3	1 Загальною ситуацією в країні					
4	1 Стосунки ми з друзями					
5	1 Якістю комунальних послуг, транспортом та зв'язком (телефон, Інтернет)					
6	1 Якістю медичного обслуговування					

7	1	Організацією свого дозвілля					
8	1	Відпочинком під час канікул					
9	1	Можливістю обирати діяльність за інтересом (вибір профілю навчання, заняття в гуртках, факультативах)					
0	2	Своїм способом життя в цілому					

По кожному пункту обчислювався показник рівня фрустрованості, який може варуватись від 0 до 4 балів. Кожному варіанту відповіді присвоюються бали: повністю задоволений – 0, скоріше задоволений – 1, важко відповісти – 2, скоріше незадоволений – 3, повністю не задоволений – 4.

Висновки про рівні соціальної фрустрованості виводяться з урахуванням середнього балу за кожним з пунктів. Чим вищим є бал, тим вищим є й рівень соціальної фрустрованості особи:

3,5-4 бали – дуже високий рівень соціальної фрустрованості;

3,0-3,4 – підвищений рівень фрустрованості;

2,5-2,9 – помірний рівень фрустрованості;

2,0-2,4 – невизначений рівень фрустрованості;

1,5-1,9 – знижений рівень фрустрованості;

0,5-1,4 – дуже низький рівень;

0-0,5 – відсутність (майже відсутність) фрустрованості.

Особистісна фрустрація. **Інструкція.** Ознайомившись з подальшими ситуаціями, дайте відповідь, чи згодні ви з ними (поставте поруч з номером знак «плюс») чи ні (поставте знак «мінус»).

Текст опитувальника

№	Чи погоджуєтесь Ви з твердженнями:	Так	Ні
1	Ви задрите добробуту деяких своїх знайомих		

2	Ви не задоволені стосунками в сім'ї.		
3	Ви вважаєте, що гідні кращої долі.		
4	Ви вважаєте, що могли б досягнути значно більшого в навчанні чи особистому житті, якщо б не заважали певні обставини.		
5	Вас засмучує те, що не здійснюються Ваші плани і не збуваються надії.		
6	Ви часто зриваєте зло або роздратування на кому-небудь.		
7	Вас злить, що комусь таланить в житті більше, ніж вам.		
8	Вас засмучує, що Вам не вдається відпочивати або проводити дозвілля так, як хочеться		
9	Ваше матеріальне становище пригнічує Вас.		
10	Ви вважаєте, що життя наче пролітає повз Вас (минає даремно).		
11	Хтось або щось постійно принижує Вас		
12	Невирішені побутові проблеми виводять Вас з рівноваги		

Обробка даних і висновки. За кожен позитивну відповідь нараховується по 1 балу.

Підраховується загальна сума балів. Якщо опитуваний набрав 10-12 балів, то він дуже фрустрований, 5-9 балів - у нього є стійка тенденція до фрустрації, 4 бали і менше - фрустрація відсутня.

Методика А.Басса і А.Дарки для визначення рівня агресивності та рівня ворожості

Результати «сирих» даних по кожній шкалі кожного респондента по методиці «Методика А.Басса і А.Дарки для визначення рівня агресивності та рівня ворожості»

П№ Ж	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Негативізм	Возбудливість	Щирість	Образливість	Протипрошви	Вираж. агресії	Вираж. ворожості
	Стінки									
Б.А	9	8	7	9	8	8	8	8	8	8
УВ.	6	8	7	7	7	8	8	5	7	8
М.В.	8	6	9	9	9	10	9	5	8	10
К.М.	4	5	6	9	8	10	6	9	5	8
В.А	5	4	7	3	5	6	5	7	5	5
М.А	5	7	8	8	6	4	4	5	6	8
Г.Я.	5	3	8	2	6	7	7	8	5	7
З.В.	7	6	10	9	6	8	7	7	8	8
С.М.	7	6	8	5	2	6	8	5	7	7
М.А.	7	6	8	9	8	9	7	8	7	8
Ч.А.	9	7	6	5	7	7	6	8	7	7
С.М.	7	6	8	5	7	8	4	7	7	6
Ю.А.	7	5	6	9	6	7	6	7	6	7
Ч.О.	9	3	7	5	3	6	6	9	6	6
З.Є.	3	5	5	5	5	6	7	8	4	7
Ш.К.	6	6	7	1	5	5	4	8	6	4
Т.Л.	6	8	7	7	7	8	8	5	7	8
Д.К.	7	7	8	5	7	8	8	7	6	8
П.А.	5	7	8	8	5	5	6	7	5	7
Б.Е.	6	7	7	5	7	8	7	5	7	8
В.М.	9	7	6	6	7	7	6	7	7	6
З.М.	5	3	7	4	5	6	7	6	6	6
Б.А.	7	6	8	9	6	7	7	8	6	8
В.Г.	8	6	6	7	6	5	8	6	7	7
Ж.О.	7	5	8	9	5	8	7	7	8	8
І.Д.	5	4	7	3	6	5	6	7	6	5
М.О.	6	5	7	6	5	7	4	7	6	7
П.Є.	9	5	8	8	7	6	8	5	7	8
С.В.	7	6	8	5	4	6	7	8	7	8
М.М.	7	6	8	6	8	8	7	8	8	8
К.К.	4	6	8	8	7	7	6	8	6	8
К.Н.	5	4	7	8	6	6	5	7	6	7
П.В.	8	5	8	8	8	7	8	6	8	8
Р.В.	7	6	7	8	6	5	6	7	7	6
С.В.	7	7	8	7	6	7	5	8	7	8
Х.С.	6	7	8	8	7	6	6	8	7	8
Б.М.	7	6	6	7	6	7	7	5	6	7
М.Н.	8	6	9	7	8	8	7	8	8	7
Ш.Н.	6	5	7	6	4	6	6	7	6	7
П.В.	7	8	7	6	7	8	5	6	7	8
М.Р.	7	6	8	8	7	8	7	7	8	8
З.А.	5	7	7	6	6	7	8	8	7	7

Шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч.Д. Спілбергера - Ю.Л. Ханіна

Результати даних по методиці «Шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч.Д. Спілбергера - Ю.Л. Ханіна»

Піб	Ситуативна тривожність	Особистісна тривожність
Б.А.	41	28
УВ.	38	17
МВ.	41	31
КМ.	40	26
В.А.	38	13
М.А.	17	53
Г.Я.	44	18
З.В.	30	21
С.М.	33	45
М.А.	42	36
Ч.А.	39	41
С.М.	34	12
Ю.А.	23	26
Ч.О.	22	31
З.Є.	19	47
Ш.К.	13	25
Т.Л.	21	32
Д.К.	32	29
П.А.	43	40
Б.Е.	25	24
В.М.	23	32
З.М.	44	34
Б.А.	51	44
В.Г.	22	58
Ж.О.	25	41
І.Д.	35	30
М.О.	21	24
П.Є.	29	45
С.В.	27	25
М.М.	31	40
К.К.	26	16
К.Н.	32	32
П.В.	36	37
Р.В.	21	43
С.В.	27	28
Х.С.	32	31
Б.М.	18	49
М.Н.	30	27
Ш.Н.	33	31
П.В.	42	23
М.Р.	38	42
З.А.	23	21

Тест для підлітків: «Визначення самооцінки»
 Результати даних по методиці «Тест для підлітків: «Визначення самооцінки»»

Піп	Самооцінка	Рівень самооцінки
Б.А.	51	Середній рівень
У.В.	88	Низький
М.В.	109	Низький
К.М.	40	Високий
В.А.	89	Низький
М.А.	36	Високий
Г.Я.	83	Середній рівень
З.В.	95	Низький
С.М.	82	Середній рівень
М.А.	70	Середній рівень
Ч.А.	81	Середній рівень
С.М.	40	Високий рівень
Ю.А.	14	Високий рівень
Ч.О.	60	Середній рівень
З.Є.	46	Середній рівень
Ш.К.	41	Високий рівень
Т.Л.	87	Низький рівень
Д.К.	37	Високий рівень
П.А.	53	Середній рівень
Б.Е.	88	Низький рівень
В.М.	71	Середній рівень
З.М.	84	Середній рівень
Б.А.	67	Середній рівень
В.Г.	57	Середній рівень
Ж.О.	80	Середній рівень
І.Д.	44	Середній рівень
М.О.	29	Високий рівень
П.Є.	88	Низький рівень
С.В.	92	Низький рівень
М.М.	46	Середній рівень
К.К.	93	Низький рівень
К.Н.	58	Середній рівень
П.В.	91	Низький рівень
Р.В.	62	Середній рівень
С.В.	69	Середній рівень
Х.С.	98	Низький рівень
Б.М.	18	Високий рівень
М.Н.	66	Середній рівень
Ш.Н.	94	Низький рівень
П.В.	51	Середній рівень
М.Р.	101	Низький рівень
З.А.	44	Середній рівень

**Тест Бойко на визначення рівня соціальної та особистісної фрустрації (авт.
Л.І.Вассерман, модиф. В.В.Бойком)**

Результати даних по методиці «Тест Бойко на визначення рівня соціальної та особистісної
фрустрації (авт. Л.І.Вассерман, модиф. В.В.Бойком)»

Піб	Соціальна фрустрація	Особистісна фрустрація
Б.А.	1	6
УВ.	1,7	7
МВ.	1,7	10
КМ.	1,2	5
В.А.	1,6	7
М.А.	0,4	9
Г.Я.	1	5
З.В.	1,5	5
С.М.	1,1	3
М.А.	1,3	5
Ч.А.	1,6	5
С.М.	1	6
Ю.А.	0,8	3
Ч.О.	0,9	3
З.Є.	1,1	6
Ш.К.	0,4	4
Т.Л.	3,1	5
Д.К.	1,8	5
П.А.	1,6	9
Б.Е.	0,9	9
В.М.	0,6	4
З.М.	1	7
Б.А.	1,7	6
В.Г.	1,5	4
Ж.О.	2,1	5
І.Д.	1	7
М.О.	1,7	2
П.Є.	1,1	5
С.В.	0,5	1
М.М.	0,3	3
К.К.	0,5	5
К.Н.	1,3	3
П.В.	1,5	9
Р.В.	1	6
С.В.	1,2	3
Х.С.	0,6	4
В.М.	0,8	1
М.Н.	1,8	3
Ш.Н.	0,3	5
П.В.	1,9	3
М.Р.	1	5
З.А.	1,4	10

Додаток М

Результати кореляційного аналізу між шкалами агресивності «Методика А.Басса і А.Дарки для визначення рівня агресивності та рівня ворожості» та тривожності «Тест Спілбергера-Ханіна»

	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Негативізм	Роздратування	Підозрілість	Образливість	Почуття провини	Індекс агресії	Індекс ворожості
Шкала ситуатив	(r) 0.314 t-1.575 p=0.042998	(r) 0.088 t-0.715 p=0.580689	(r) 0.092 t-0.613 p=0.563329	(r) -0.045 t-0.348 p=0.775859	(r) 0.123 t-0.838 p=0.436054	(r) -0.036 t-0.288 p=0.820276	(r) 0.275 t-1.584 p=0.077924	(r) 0.022 t-0.463 p=0.891964	(r) 0.030 t-0.373 p=0.849941	(r) 0.196 t-1.042 p=0.212927
Шкала особист	(r) 0.153 t-0.963 p=0.342096	(r) 0.107 t-0.616 p=0.545633	(r) 0.128 t-0.738 p=0.468045	(r) 0.012 t-0.804 p=0.427897	(r) 0.119 t-0.673 p=0.506347	(r) 0.248 t-1.376 p=0.104173	(r) 0.162 t-1.273 p=0.202337	(r) 0.094 t-0.551 p=0.058134	(r) 0.158 t-0.964 p=0.342751	(r) 0.137 t-0.805 p=0.427216

Додаток Н

Результати кореляційного аналізу між шкалами агресивності «Методика А.Басса і А.Дарки для визначення рівня агресивності та рівня ворожості» та тривожності самооцінки «Методика для підлітків з визначення самооцінки»

	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Негативізм	Роздратування	Підозрілість	Образливість	Почуття провини	Індекс агресії	Індекс ворожості
Самооцінка	(r) -0.007 t-0.144 p=0.965211	(r) 0.052 t-0.328 p=0.743225	(r) 0.118 t-2.021 p=0.458213	(r) 0.015 t-0.120 p=0.924944	(r) 0.318 t-0.316 p=0.040453	(r) 0.117 t-0.744 p=0.461555	(r) 0.254 t-1.659 p=0.105150	(r) -0.036 t-0.226 p=0.822496	(r) 0.124 t-0.788 p=0.435528	(r) 0.227 t-1.474 p=0.148409

Додаток П

Результати кореляційного аналізу між шкалами агресивності «Методика А.Басса і А.Дарки для визначення рівня агресивності та рівня ворожості» та рівнем фрустрації Тест Бойко на визначення рівня соціальної та особистісної фрустрації (авт. Л.І.Вассерман, модиф. В.В.Бойком)

	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Негативізм	Роздратування	Підозрілість	Образливість	Почуття провини	Індекс агресії	Індекс ворожості
Соціальна фруст	(r) -0.062 t-0.390 p=0.698473	(r) 0.243 t-1.584 p=0.121303	(r) -0.078 t-0.498 p=0.621345	(r) 0.074 t-0.471 p=0.640544	(r) -0.200 t-1.294 p=0.203442	(r) -0.134 t-0.856 p=0.397366	(r) -0.055 t-0.346 p=0.731170	(r) -0.006 t-0.037 p=0.970656	(r) -0.106 t-0.673 p=0.505090	(r) 0.058 t-0.366 p=0.716253
Особистісна фруст	(r) 0.049 t-0.308 p=0.759645	(r) 0.163 t-1.043 p=0.303354	(r) 0.073 t-0.463 p=0.646230	(r) 0.017 t-0.109 p=0.913778	(r) 0.092 t-0.584 p=0.562255	(r) 0.130 t-0.828 p=0.412673	(r) 0.281 t-1.849 p=0.072099	(r) -0.331 t-2.216 p=0.032597	(r) 0.097 t-0.614 p=0.543049	(r) 0.176 t-1.130 p=0.265409